

Дан Д.Я. Шапіра

Ірано-славіка

Нотатки щодо іранських, слов'янських, східноєвропейських («руських»*), германських, тюркських та хозарських студій

Мета цієї статті – привернути увагу істориків Східної Європи та Євразії до деяких лінгвістичних аспектів багатовікового симбіозу носіїв слов'янської, іранських (зокрема, різних східноіранських), германських та тюркських мов. Хоча ми наводимо небагато нового матеріалу, однак сподіваємось, що дослідники Давньої Русі, Хозарії та загалом Євразії знайдуть дещо цікаве у цих нотатках.

Не треба доводити, що слов'яни (або праслов'яни) були сусідами східноіранських племен (спростивши, назвімо їх скіфами¹) ще за часів Геродота, і що між слов'янськими та іранськими мовами існує стільки спільних рис, як, можливо, ще тільки між іранською та індійською. Ці контакти іноді розглядають як «доісторичні». Дослідники довгий час уникали питання, чи ці спільні риси іранців та слов'ян у лексиці, міфології, фольклорі тощо є частиною їхнього спільного спадку, чи були запозичені слов'янами в іранців. Так чи інакше, тепер зрозуміло, що в епоху, описану Геродотом, носії [пра]слов'янської мови здебільшого піддавались східноіранському

* У цій роботі термін «руський» використовується на позначення східнослов'янської мови/культури/історії, що охоплює, таким чином, білорусів, «малоросів»/українців, та росіян.

1 Існувало близько чотирьох, чи навіть більше, скіфо-сарматських мов чи діалектів; вони навіть можуть бути діахронними. (Див.: J. Harmatta, *Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia*, Magyar-Görög Tanulmányok 31 (Budapest, 1952), 58; L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste* (Praha, 1955), 245 і далі; Абаев В.И. Скифо-сарматские наречия. *Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки*. Т. I. М., 1979. С. 274; Вичак К.Т. Скифский язык: опыт описания. *Вопросы языкознания*. 1992. № 5. С. 50-59), які успішно відстоювали нові критерії ідентифікації скіфської та сарматської лексики; осетинська – переважно є продовженням сарматської, не скіфської (попри твердження Абаєва; погляди Абаєва щодо осетинської як продовження сарматської і/або скіфської в дійсності зазнали значних змін). Густі іранські гідроніми розташовано на лівому березі Дніпра (див.: Орел В.Е. К вопросу о реликтах иранской гидронимии в бассейнах Днепра, Днестра и Южного Буга. *Вопросы языкознания*. 1986. № 5. С. 107-113., із бібліографією). Для того щоб встановити лінгвістичні кордони у більш північному регіоні, особливо важливими виявляються три назви однієї річки в басейні Десни – Ропша, Лисичка, Лопанка («лисиця» іранською, слов'янською і балтською). Пор.: Трубачев О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. *Этимология 1965*. 1967. С. 13.

впливу. Наступною епохою безперечних іранослов'янських контактів був час незабаром після поширення ісламу, коли посередниками виступили тюркомовні мусульмани². Лексика, запозичена в цей період, була виключно новоперською (іноді конкретно східноновоперською, або хорасанською), в її арабському чи арабсько-тюркському вбранні.

Загальноновизнано, що спільнослов'янська та спільноіранська мови є дуже близькими. Серед індоєвропейських мов немає іншої лінгвістичної групи (окрім, звичайно, індійської та дардської), з якою зв'язки іранської були б міцніші, ніж зі слов'янською. За твердженням Барроу³, збіги між індоіранською та балто-слов'янською групами набагато чисельніші, ніж між будь-якими іншими представниками індоєвропейської сім'ї. Однак, проблема слов'яно-іранських мовних контактів і походження є досить складною. Як вже зазначалося, можна лише здогадуватися, чи є деякі з подібностей частиною спільної спадщини, чи просто результатом співіснування носіїв протобалтослов'янської та протоіранської. Виявити індоіранські запозичення в слов'янських мовах – непросте завдання⁴: «слов'янський Hübschmann»⁵ поки що не з'явився. Ми не претендуємо на це місце цими кількома сторінками; ми лише намагаємось зробити певний огляд сучасного стану досліджень.

Вважають, що всі контакти між балтослов'янськими та індоіранськими мовами були виключно контактами між слов'янською та іранською. Однак,

-
- 2 Пор.: *хупавый*, «досвідчений, спритний» (Даль), болгарське і сербське *hubav* від іранського *xūb*, *via Turkica*.
- 3 Див.: Т. Burrow, *The Sanskrit Language* (London, 1955), 20, який писав до того, як було показано, наскільки багато лексико-семантичних одиниць є спільними для слов'янської та індоіранської.
- 4 Відповідно, наприклад, *slovo / slava* може бути запозиченням від іранського *sravah-*, або результатом паралельного розвитку; пор. далі.
- 5 Див.: Н. Hübschmann, *Armenische Grammatik. Erster Teil. Armenische Etymologie* (Leipzig, 1897; reprint: Hildesheim, New York: Georg Olms Verlag, 1972). Про старослов'янську та праслов'янську, зокрема, в її іранському контексті, див.: Бирнбаум Х. *Праславянський язык. Достижения и проблемы его реконструкции*. М., 1987; Эдельман Д.И. *Иранские и славянские языки. Исторические отношения*. М., 2000.; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. *От Скифии до Индии*. М., 1974; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. *Скифы и славяне: мифологические параллели. Древности славян и Руси*. М., 1988. С. 110-114; Т. Lehr-Splawinski, *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian* (Poznań, 1945); J. Harmatta, *Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia*; L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste*; K. Mosciński, *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego* (Wrocław-Kraków, 1957); Н. Łowmiański, *Początki Polski. Z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e.* I (Warszawa, 1964); J. Reczek, *Najstarsze słowiańsko-irańskie stosunki językowe* [Uniwersytet Jagielloński, Rozprawy Habilitacyjne Nr. 92] (Kraków, 1985).
- 6 Н. Arntz, *Sprachliche Beziehungen zwischen Arisch und Baltoslawisch* [Indogermanische Bibliothek, 3. Abteilung, Band 3] (Heidelberg, 1933).

не слід забувати і про те, що існують деякі ізоглоси, характерні тільки для іранської та балтійської (особливо давньопрусської⁶), або для слов'янської та індійської⁷. Не викликає сумніву також те, що хоча слов'янська мова була в основному реципієнтом іранського впливу, вона також виконувала роль передавача західної лексики у деякі межові іранські діалекти, і була своєрідною «судиною» (vessel), через яку іранська лексика діставалася Заходу. Цікавий приклад – слов'янське *medŭ*, мед (слово, що відсутнє у балтійських мовах, де його замістило слово фінського походження, пор. лит. *varias*, лат. *varš*), запозичене зі слов'янської до германської. Під «іранською» мовою тут розуміється різновиди «скіфської»⁸. У попередній лінгвістичній літературі припускалося, що після зникнення скіфів (IV ст. н.е.) до перших засвідчених тюрксько-сербських і тюрксько-болгарських контактів з одного боку, та русько-перських з іншого (і те, і інше – у пізньому середньовіччі), прямих слов'яно-іранських лінгвістичних контактів не існувало. Однак, видається, що Геродотові «скіфи-орачі» (*Skuthai arothres*) були, принаймні частково, праслов'янами⁹, а алани добре відомі на території сучасної Південної України, включаючи Крим та Слобожанщину, а також і в Південній Росії, де виявлені десятки іранських топонімів та власних імен¹⁰. Власне, ірано-

7 Їх кількість була занадто перебільшена Трубачовим. Див.: Трубачёв О.Н. О синдах и их языке. *Вопросы языкознания*. 1976. № 4. С. 39-41; Трубачёв О.Н. Лингвистическая периферия древнего славянства. Индо-арии в Северном Причерноморье. *Вопросы языкознания*. 1977. № 6. С. 13-29.

8 Про етимологію цього слова див.: O. Szemerényi, *Four Old Iranian Ethnic Names: Scythian - Skudra - Sogdian - Saka* (Wien, 1980), 17 і далі; Вичак К.Т. Скифский язык: опыт описания, 52-53; про етимологію *Saka*, пор.: H.W. Bailey, "Languages of the Saka," *Handbuch der Orientalistik Iranistik, Erste Abteilung, vierter Band, Erster Abschnitt. Linguistik* (Brill, Leiden-Köln, 1958), 133.

9 Niederle L., *Slovanské starožitnosti I*, Praha 1934, 250; Рыбаков Б.А. *Геродотова Скифия*. М., 1979. С. 217 та Рыбаков Б.А. *Язычество древних славян*. М., 1981, 42. Рыбаков визначає сколотів (*Skolotoi*) Геродота як праслов'ян, всупереч Трубачову (див.: Трубачёв О.Н. Лингвистическая периферия древнего славянства. С. 25 та Трубачёв О.Н. Старая Скифия (Αρχαία Σκυθία) Геродота (IV,99) и славяне. Лингвистический аспект. *Вопросы языкознания*. 1979. № 4. С. 23; Абаев В.И. Геродотовские *Skythai Geōrgoi*. *Вопросы языкознания*. 1981. № 2. С. 74-76, Абаев В.И. Доистория иранцев в свете арио-уральских языковых контактов. *Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности*. М., 1981. С. 84-89 та Абаев В.И. Славо-авестика. *Вопросы языкознания*. 1982. № 2. С. 21), який розглядає «*Skuthoi geōrgoi*» як **gauvarga-*, «бикопоклонники». Див.: Вичак К.Т. Скифский язык: опыт описания. С. 52-53; однак, Абаев (Абаев В.И. Несколько замечаний к славянским этимологиям. *Проблемы истории и диалектологии славянских языков*. М., 1971, сс. 11-15)) припускає, що вся скіфська сільськогосподарська лексика була «європейською», а не іранською за походженням; пор.: F. Dvornik, *The Slavs. Their Early History and Civilisation* (Boston, 1959; first edition 1956), 13; Менгес К.Г. *Восточные элементы в «Слове о полку Изопеве»*. Л., 1979. С. 30.

10 M. Vasmer, *Untersuchungen über die Ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier im Süd-rußland*, (Leipzig, 1923), 25-27, 70 і далі; A. Kalmykow, "Iranians and Slavs in South

слов'янські контакти в Європі ніколи не припинялися. Слід зазначити, що труднощі в процесі відділення спільної спадщини від більш пізніх запозичень спричинили до того, що особливе значення почали надавати порівняльному вивченню міфології, – при цьому залучався й не слов'янський матеріал¹¹.

Першу спробу прояснити ситуацію в слов'яно-іранській проблемі зробив Мейє¹², а згодом Нідерле¹³. Мейє вважав, що все подібне в слов'янській та іранській – частина їхнього спільного, древнього індоєвропейського діалектального споріднення¹⁴. Ця точка зору, з якимись поправками, усе

Russia,” *Journal of the American Oriental Society* 45 (1925), 68-71; J. Harmatta, *Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia*; L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste*. Навіть висувалося припущення, що слов'янське «сто» – також іранське слово; слово *sada* для «сто» відомо в готській і пізніш було запозичено у кримсько-татарську; пор.: М. Vasmer, *Untersuchungen über die Ältesten Wohnsitze der Slaven*, 27; та: Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Пер. с нем. и дополнения О.Н. Трубачёва. М., 1967-1974. Згідно О.Бубенка, «бродники» руського літопису XIII століття – алани/яси; відповідно до цієї трактовки, *Frdās / Burtās* ті ж **brodinik-As*, де перший елемент визначається як *brod/ford*, осетинський *færdæg*, авестійський *pərətu*. Див.: Бубенок О. *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.)*. К., 1997. С. 127-136. Див. також: Бубенок О. *Алано-асы в Золотой Орде. (XIII – XV вв.)*. К., 2004. Про подальше існування іранської, і особливо перської у середньовічному Криму див.: D.D.Y. Shapira, “Persian, and especially Judeo-Persian, in the Medieval Crimea,” *Irano-Judaica VI* (in press).

- 11 Ця тенденція особливо помітна у роботах Міллера, Розвадовського, Соболевського, Дюмезіля, Якобсона, Іванова, Топорова, Абаєва, Толстого, Рибаківа, Гракова, Бонгард-Левіна і Грантовського; див. також: Тревер, К.В., *Сенмурв-Паскудж*, Л., 1937. Особливий інтерес привертала північно-кавказькі, переважно іранські елементи, які вкорінилися в Європі. Ядигів (> адигів) було приведено Марком Аврелієм у Британію з Паннонії у 175 р. н.е.; алани, що рушили з Паннонії через Рейн між 406-443 рр., також осіли у Європі, – і з цими іранцями пов'язують деякі з найвидатніших мотивів Артурівського циклу. Див.: G. Vernadsky, “Der sarmatische Hintergrund der germanischen Völkerwanderung,” *Saeculum II* (1951), 340-392; G. Dumézil, *Romans de Scythie et d'alentour* (Paris 1978), 90; C. Scott Littleton, *From Swords in the Earth to the Sword in the Stone: A Possible Reflection of the Alano-Sarmatian Rite of Passage in the Arthurian Tradition* [Journal of the Indo-European Studies, Monograph No. 3] (Washington DC, 1982); C. Scott Littleton, L.A. Malcor, *From Scythia to Camelot. A Radical Reassessment of the Legends of King Arthur, the Knights of the Round Table, and the Holy Grail* (New York – London, 2000). «Контакти із аланами, які були впливовими на Кавказі до XI століття, показані в історії аланської принцеси Станік (Sat'anik). Це цілком може бути іменем Сатанá (Satana), що воно все ще відомо в осетинському Нартському епосі», – пише Бейлі (H.W. Bailey, “Iranian in Armenian,” *Revue des Etudes Armeniennes New Series* 2 (1965), 2).
- 12 A. Meillet, “Le vocabulaire slave et le vocabulaire indo-iranien,” *Revue des études slaves* 6 (1926), 165-174.
- 13 L. Niederle, *Slovanské starožitnosti I* (Praha, 1934).
- 14 Мейє не знайшов практично жодних аутентичних запозичень із скіфської (A. Meillet, “Le vocabulaire slave et le vocabulaire indo-iranien,” 173)! Хоча він визнав існування

досі переважає в індоєвропейській компаративістиці. Потрібно, однак, відзначити, що вже до Першої світової війни один польський лінгвіст¹⁵ стверджував, що ми можемо говорити лише про вторинні слов'яно-іранські контакти. На його думку, у слов'янській мові є багато іранських запозичень (а також семантичних кальок); точка зору цього вченого, здається, мала сильний вплив на авторів із Центральної Європи¹⁶. Після Арнца¹⁷ проблема специфічних ранньобалтських¹⁸ контактів була розглянута у численних

кальок (*delo*, калька – Ibidem, 169), тільки одне слово (*topor*) з його списку сімох спільних слів знайшло підтвердження у наступних дослідженнях, решта слів виявилися відкинутими, й були укладені нові списки. Стосовно проблем, що виникають при зверненні до ірано-слов'янської, пор. напр. *говядо, говно, говядина*.

- 15 J. Rozwadowski, “Stosunki leksykalne między językami słowiańskimi a irańskimi,” *Rocznik Orientalistyczny* I (1914-1915), 96-110.
- 16 Продовжено Пізані (V. Pisani, “Slavo e eramico,” *Atti el III Congresso Internazionale dei Linguisti (Roma, sett. 1933)* (Firenze 1935), 371-379). Соболевський (Соболевский А. Русско-скифские этюды I. *Известия Отделения русского языка и словесности*. 1921. Т. 26. С. 1-44; Соболевский А. Русско-скифские этюды II. *Известия Отделения русского языка и словесности*. 1922. Т. 27. С. 252-233.), Фасмер (M. Vasmer, *Untersuchungen über die Ältesten Wohnsitze der Slaven*; M. Vasmer, “Iranisches aus Südrußland,” *Streiberger-Festgabe* (Leipzig, 1924), Фрейман (Фрейман А.А. Ирано-славянские заметки. *Доклады Российской АН*. Серия Б. 1924. С. 47-50), Дюмезиль G. Dumézil, “La préhistoire indo-iranienne des castes,” *Journal Asiatique* 216 (1930), 109-130; G. Dumézil, *Légendes sur les Nartes suivies de cinq notes mythologiques* (Paris, 1930), note V, 77-85), Якобсон (R. Jakobson, “Slavic Mythology,” *Funk and Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend II* (New York, 1950), 1025-1028), Топоров (Топоров В.Н. Об одной ирано-славянской параллели в области синтаксиса. *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*. 1960. Т. 36. С. 3-11) були серед перших дослідників спільного слов'яно-іранського матеріалу.
- 17 H. Arntz, *Sprachliche Beziehungen zwischen Arisch und Baltoslawisch* (Heidelberg, 1933).
- 18 Див. також: Т. Burrow, *The Sanskrit Language*, 20 і далі. Особливо цікавий архаїзм, що позначає «чорний» – пруське *kirsnan*, (слов'янське *чрънь*), індійське *kriṣṇā*. Пор. литовське *balaiādis* і осетинське *baelon*, *bauran* «голуб» (D. Weber, “Osset. baelon, D baelaeu, “Taube” und lit. balañdis,” *Res Balticae. Miscellanea italiana di studi baltistici* 3 (Pisa, 1997), 119-127). Див. також: V. Cvetko-Orešnik, “Zu neueren iranisch-baltoslawischen Isoglossen-Vorschlägen,” *Linguistica* 23 (Ljubljana, 1983), 175-256; D. Weber, “Erste Iranisch-baltische Parallele,” *Indogermanische Forschungen* 94 (1989), 94-100; див. також: Трубочев О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. С. 12: іранське *dānā-*, індійське *dhānā-*, литовське *dūona*, «хліб»; індо-іранське *yava-*, литовське *javai*, «зернові»; пор. також литовське *metas*, «час», хорезмійське *miθ*, согдійське *myd*, «день» (Трубочев О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. С. 14). Пор. слов. *къде*, авестійське *kudā*; *къ / къп*, согдійське *ku*, авестійське *kaṃ* (N. Sims-Williams. *Sogdian kw and Slavonic kŭ. Переднеазиатский сборник. IV. Древняя и средневековая филология стран Переднего и Среднего Востока*. М., 1986. С. 116-121); румунське *doina*, що його часто порівнювали у минулому із авестійським *daēnā-*, тепер виявляється пов'язаним із литовським *dainà*, див.: Богач Г. К вопросу о происхождении молд., рум. *doina*. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 6 (1963), 183-190.

статтях Іванова та Топорова. Утім, теорія особливо тісних контактів між авестійською і скіфською мовами, що фактично ототожнює обидві мови, висунута І.В. Абаєвим, показала, що, можливо, скіфські елементи, помітні в слов'янських, можуть бути не зовсім “скіфськими”, але “авестійськими”.

Нова епоха в слов'яно-іранських дослідженнях почалася з робіт Залізняка¹⁹, чий внесок у цю галузь – що його так мало використав Трубаčov у своїй переробці *Російського етимологічного словника* Фасмера – і досі залишається найбільш суттєвим. Згідно з Залізником, носії протослов'янської і скіфської мови могли, теоретично, розуміти одне одного. Він стверджував, що, в принципі, можливо скласти речення на іранській мові, яке було б зрозуміле для носія слов'янської, і навпаки²⁰. І, справді, схоже, що існують певні слов'янсько-авестійські ізоглоси²¹. Тим не менш, Залізник говорив про «спільний ірано-слов'янський» словник із кількох десятків слів, який уможлилював взаємне порозуміння, зокрема на більш ранніх стадіях розвитку обох мов.

-
- 19 Залізник А. А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнего периода. *Вопросы славянского языкознания*. 1962. № 6. С. 28-45; Залізник А.А. О характере языкового контакта между славянскими и скифо-сарматскими племенами. *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*. 1963. № 38. С. 3-22.
- 20 Залізник А. А. О характере языкового контакта между славянскими и скифо-сарматскими племенами. С. 20 і далі. Зроблю лінгвістично «наївне» припущення: той, хто читав переклад з авестійської на російську, без сумніву мав бути вражений тим, наскільки ці мови схожі. Треба, однак, пам'ятати, що російська – це *змішана мова (Mischsprache)*, в якій більше половини словника має старослов'янське походження (староболгаро-македонський діалект, зафіксований приблизно 860 р.), і таким чином російська *лексика*, дуже архаїчна, особливо у письмовій мові, часто слугує гарним взірцем загальнослов'янської лексики взагалі. Лексика українська продовжує давньослов'янську, й тому різниться від давньоруської.
- 21 Деякі специфічні ізоглоси були, при цьому, помічені ще Арнцем (H. Arntz, *Sprachliche Beziehungen zwischen Arisch und Baltoslavisch*). Цей факт можна, звичайно, пояснити надзвичайно великим корпусом авестійських творів та їх архаїзмом; але пор.: V.I. Abayev, “Contribution à l'histoire des mots,” *Mélanges Linguistiques offerts à Émile Benveniste* [Collection Linguistique publiée par la Société de linguistique de Paris, LXX] (Paris, 1975), 1-11; та: Абаєв В.И. Славо-авестика. *Вопросы языкознания*. 1982. № 2. С. 18-25: авестійське *bərag*, «religiöser Brauch» [сакське *bulj-*, «честь, хвала»: Н.В. Bailey, *Dictionary of Khotan Saka* (Cambridge-London-New York-Melbourne, 1979), 298-299; відсутне у його ж праці 1967 р. (Н.В. Bailey, *Prolexis to the Book of Zambasta* [Indo-Scythian Studies being Khotanese Texts, vol. VI] (Cambridge, 1967)); див.: Н.В. Bailey, *Prolexis to the Book of Zambasta*, 47, *baurggā*, «пошана»; цей корінь був відомий як такий, що відноситься до скіфів: *hauma-varga* < **hauma-farga-*, «той, хто вклоняється Хаумі» (Абаєв В.И. Славо-авестика. С. 21)] і слов'янське **bergti*, берегти, [в релігійному сенсі], і особливо *оберег*, “амулет, мантра, що відганяє зло” [еквівалентом/запозиченням від *bərag* вважали, як правило, слов'янське *blag* «добрий, хороший, sanctus, eu-»]; авестійське *skarəna*, «коло», російське *шар*.

Як зазначав Абаєв, осетинську та слов'янську пов'язує більше, ніж осетинську та будь-яку іншу неіранську індоевропейську мову²². І в осетинській мові є кілька старих запозичень зі слов'янської, які сягають ще аланського (а, може, навіть, сарматського) періоду, як-от *xumæstay* і *xumäläg*, «простак», < *kъmъtъ / kŭmetŭ*²³; осетинське *byran* < *pŭramŭ*, російське «паром», пором, переправа (німецьке *Prahm*), («зафіксовано після XII сторіччя²⁴»); *caed* < *heta*²⁵; *fæxt, fæstæ* < *pəstŭ* (запозичено у «скіфську» [тобто сарматську] епоху²⁶); *ilæ* < *ilŭ*, «ил», мул; а також можливо *goimŭry* (див. далі); сарматське **gasti* (з германської через слов'янську чи напряду зі слов'янської?) та **zɛvak* (осетинське *zŭvæg*) має бути зі слов'янського («зівака»²⁷). Особливо цікавий випадок просторічного російського *аланец*, «непосида»²⁸.

Особливі східні слов'яно-іранські етимології розбираються у Трубачова²⁹; багато з них торкаються іранських запозичень у слов'янських мовах³⁰.

22 Додамо також *xvor', xitr-, xutor, дурак*, українське *дурень*, від іранського *durman* (іранське: «ліки, наркотик»; східнослов'янське: «коноплі») > *dur'*, східнослов'янське *dym*, пор. середньоперське *dūdāg*, що позначає водночас «дим, вогнище» та «дім, господарство».

23 Абаєв В.И. *Осетинский язык и фольклор*. М.-Л., 1949. С. 33.

24 Абаєв В.И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. М.-Л., 1958. Т. I. С. 281.

25 Абаєв В.И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. Т. I. С. 293.

26 Там же. С. 466.

27 Абаєв В.И. Скифо-сарматские наречия. С. 289 та 310-311.

28 Абаєв В.И. О перекрестных изоглоссах. *Этимология 1966*. М., 1968. С. 244 і далі.

29 Трубачёв О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. Польське *baszyc*, «дивитися, бачити тощо» > українське, білоруське і (просторічне) російське запозичення від **abŭ-axšaya-* (авестійське *aiwyaḥšayeinti*, «спотерігають»); західнослов'янське **patriti* (польське *patrzyc, patrzec*, «дивитися», чеське *patřiti*, словацьке *patrit'*, *ib.*, (діалектне) хорватське *pàtriti*, «gehören, pertinere», від молодобавестійської інфінітивної форми *pāθrāi*, «доглядати, захищати» согдійське *āpāθra*, тощо; (діалектне) польське *szatrzyc*, «знати, як», чеське *šetřiti*, «піклуватися, рятувати», від *šātraya-*, осетинське *axsar, xsart*; пор. наймення кримського правителя *šandaksatra-* (M. Vasmer, *Untersuchungen über die Ältesten Wohnsitze der Slaven*, 5); Трубачов додає ще деякі, менш переконливі приклади. Щодо його останнього приклада, польського *szatrzyc*, чеського *šetřiti*, то воно й справді може бути іранським запозиченням, але не зі староіранської; пор. арабське (в тюркській) *šātir / šatir*, «розумний, кмітливий, метикований», яке походить з тієї ж іранської форми, що її цитував Трубачов. Трубачовська «поло-іраніка» [**(go)rapŭ* etc.] не охоплює серболужицький (Трубачёв О.Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики. *Славянское языкознание IX. Международный съезд славистов (Киев 1983). Доклады советской делегации*. М., 1983. С. 256). Я припускаю іранську етимологію одного добре відомого арабського кореня, який, наскільки мені відомо, ізольований у семітській області; пропонуючи власну етимологію, я порівнюю цей арабський корінь із тим, який видається староіранським (скіфосарматським) запозиченням у слов'янську. Арабський корінь *KhTR*, «бути важливим, значущим; бути

Однак в цілому праці Трубочова 1967 та 1977 років³¹ можна визнати відкатом назад: перша містить багато помилкових етимологій в іранській частині, друга повна дивних ідей із «арійським» присмаком, що мало стосуються лінгвістики. Ці ідеї було висміяно в працях Грантовського та Раєвського, які продемонстрували, що більша частина розглянутих етимологій цілком може бути іранською, а не «арійською»³². Треба пам'ятати, що в Росії в певні періоди була тенденція розглядати зв'язки іранської та слов'янських мов в дусі «арійських» фантазій³³.

Тим не менше, встановлення *низки* західнослов'янських ізоглос, що з них деякі можуть виявитися архаїзмами – заслуга праці Трубочова 1967 р.³⁴

ризикованим; знати і т.д.»; *khatra*, «ідея, уявлення»; *khātr*, «серйозний, важливий, значущий»; *khātr*, «ідея, думка, уявлення, опінія, бажання». Цей набір значень близький слов'янському (російському) *хитрый* (стосовно до людей, планів, знарядь тощо), етимон якого був помічений тільки в балтійській (що повна слов'янських запозичень). На мою думку, слов'янське слово пов'язано із іранським *xratu-* (перським *khrad* / *khirad*, «мудрість»), яке, як відомо, походить від того ж кореня, що й грецьке *kratus*; пор. осетинське *x̣artu*, «здібність, талант, сила, енергія, звитяга»; осетинське *xatur*, «милосердя» – пізніє арабське запозичення). Метатеза в арабському слові, що воно, імовірно, запозичено із іранської – результат того, що уникали контамінації із оригінальним семітським коренем *KhRT*, «вирізати».

30 Стосовно «східноєвропейських» запозичень у «скіфській» (та їхніх контамінацій в осетинській) і навпаки, див.: V.I. Abayev, "Isoglosse scita-europee," *Instituto Orientale di Napoli, Annali, Sezione linguistica IV*, (Napoli, 1962); Абаев В.И. *Скифо-европейские изоглоссы: на стыке Востока и Запада*. М., 1965; Абаев В.И. "К алано-венгерским лексическим контактам," *Europa et Hungaria* (Budapest, 1965) [Congressus Ethnographicus in Hungaria, 1963]; Абаев В.И. Из истории слов. К скифо-европейским лексическим связям, *Этимология*. 1966. М., 1968. С. 241-246; Абаев В.И. Скифо-сарматские наречия. С. 317-319; Абаев В.И. Славо-авестика; Абаев В.И. Сложные слова – хранители древней лексики. *Вопросы языкознания*. 1983. № 4. С. 75-85.

31 Трубочёв О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений; Трубочёв О.Н. Лингвистическая периферия древнего славянства.

32 Грантовский Э.А., Раевский Д.С. Об ираноязычном и «индо-арийском» населении Северного Причерноморья в античную эпоху. *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья: Лингвистика. История. Археология*. М., 1984. С. 47-66.

33 Слід пам'ятати, що деякі з найзнаменітіших нацистських ідеологів були російсько-німецького походження; прогонацистська теорія почала розвиватися серед білих російських емігрантів в Харбині та Німеччині. Щоб скласти уявлення про цю тенденцію і оцінити її інтерференції в іранські штудії, див. наприклад, *Русские Веды* (включаючи *Велесову книгу*), «перекладену» «Бусом Кресенем» (А.І. Асов), що була видана у 1992 р. для «Языческого общества Нижнего Новгорода» і багато разів перевидавалася з тих пір. *Велесова книга* була «знайдена» під Харковом (імовірно, в будинку Куракіних, спадкоємців фальсифікатора XIX ст. А. Сулакадзева) у 1919 р. білогвардійським офіцером литовсько-татарського походження Алі Ф.А. Ізенбеком; Ю.П. Миролобов отримав текст у 1924 р. в Брюсселі, а в 1943 р. оригінал «згорів». За найбільш поширеною версією, автором фальшивки був її публікатор Миролобов.

34 Трубочёв О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений.

Повертаючись до списку Мейє³⁵, можна сказати, що він охоплював в основному загальноновживані слова; деякі зі слів у його списку ніяк між собою не пов'язані³⁶; тільки одне з них може бути запозиченням - *sū-dravī* («здоровий») / авестійське *drva-*, давньоперське *duruva-*. Мейє вважав, що ця спільна лексика сягає епохи сусідства індоіранських та слов'янських земель³⁷.

Епоха «слов'яно-іранського симбіозу»³⁸ залишила в загальнослов'янській слова, подібні *bogŭ*, «Бог» з додатковим значенням «багатий»³⁹, *bes*

35 A. Meillet, "Le vocabulaire slave et le vocabulaire indo-iranien".

36 Так, наприклад, у *radilrādiy*, згідно з Мейє (A. Meillet, "Le vocabulaire slave et le vocabulaire indo-iranien," 168), немає етимологічного зв'язку; корінь слов'янського слова *raděti*, сербського *rad*, «труд»: Трубачёв О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. С. 22-23; див. також: Эдельман Д.И. *Иранские и славянские языки. Исторические отношения*. М. 2002, сс. 135, 154. Эдельман особливо відмічала такі вирази, як *Бога ради, чего ради, сего ради, отца ради*. Пор.: Залізняк А.А. О характере языкового контакта между славянскими и скифо-сарматскими племенами. С. 12. Це слово відомо у східно- та південнослов'янській, але не в західнослов'янській. В арамейському написі із Аребсуна, Каппадокія, Боголюбів (Боголюбів М.Н. Молитва Ахурамазде на древнеіранском языке среди арамейских надписей из Аребсуна. *История иранского государства и культуры. К 2500-летию Иранского государства*. М., 1971. С. 277-285) прочитав *'hwrnzd [zw] ʔm 'b[yw]rm 'mtr br mw 'tr rdy mw 'tr rdy mw 'tr rdy: Ahuramazdā zawaima [?] abyāwaram a[h]maθra bara mawa ātar rādaya mawa ātar rādaya mawa ātar rādaya*, і тлумачив це як таку, що містить заклик: *радеі!* (в російській той же корінь). Іранська фонетика слов'янського *sto sēto-* досі є предметом дискусії. Мейє, Розвадовський, Залізняк вважали його індоєвропейським, в той час як Фасмер відніс його до іранського запозичення; фінське *sata* і, що більш важливо, (кримське) східно-готське (та кримсько-татарське) *sada* запозичені з іранської. Стосовно іранської та уральської, див.: Абаев В.И. *Скифо-европейские изоглоссы*; Абаев В.И. Доистория иранцев в свете арио-уральских языковых контактов. *Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности*. М., 1981. С. 84-89; A.J. Joki, *Uralier und Indogermanen. Die Ältesten Berührungen zwischen den uralischen und ingermanischen Sprachen* [-Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 151] (Helsinki, 1973).

37 A. Meillet, "Le vocabulaire slave et le vocabulaire indo-iranien," 174.

38 Z.R. Dittich, *Het verleden van Ooseuropa. Maatschappelijke en culturele dynamiek tot het einde der Middeleeuwen* (Zeist, Arnhem, 1963), 33 і далі. Іранські запозичення відомі також у фракійській > албанській: W. Belardi, "Un mot albanais de provenance iranienne," *Acta Iranica* 4 (1975), 37-48. Десяток балкано-східнослов'янських изоглос (включно з албанською), див.: Десницкая А.В. О ранних балкано-восточнославянских лексических связях. *Вопросы языкознания*. 1978. № 2. С. 42-51. Албанське «собака», *shevë* – іранське запозичення, має іншу фонетику, ніж *spāka*. Інше албанське слово, запозичене з іранської – *gunë*. Його зв'язок із давньоіранським **gaunū-*, [авестійське *gaonīā-*, «різнокольорова»] > слов'янським *гуня* суперечливий, див.: Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Пер. с нем. и дополнения О.Н. Трубачёва. М., 1967. Т. I. С. 475, із бібліографією.

39 Щодо можливості такого запозичення, яке іноді заперечується із семантичних міркувань, пор. іранське запозичення в угорській, *Isten*, «Бог» **Yazdān; ördög*, «демон,

та *div, diva* (жін.), «демон»; (**bēš, dēw*) – два слова⁴⁰, одне з яких демонструє «аланську» фонетику⁴¹, а інше може походити лише з іранської мови, що зазнала зороастрійського впливу.

диявол», **erdek; manó*, «дух», **mana-*. Іранське слово «Бог» **baga-*, було також адсорбовано фінськими діалектами (пор. мордовське *paž*). Трубачов (Трубачёв О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. С. 30), порівнював слов'янське *божница* (*bož-nica*) – культове місце (зокрема єврейське), із маніхейським согдійським *bgn*, однак пор. також вірменське і грузинське *bagin-*, з одного боку, і латиське, не кажучи вже про литовське *bažnyčia*, з іншого. Польське *zboże*, «багатство, майно» (J. Kuryłowicz, “Les éléments persans dans le fonds lexical européen,” *Acta Iranica* 2 (1974), 393; J. Reczek, *Najstarsze słowiańsko-irańskie stosunki językowe*); російське *богатый*, українське *багато*, і т.д. (Старослов'янське *ubogъ*, чеське *neboh*, идиш - *nébekh*, «бідний, нещасний»; старослов'янське *събожьје*, «жива, врожай, збіжжя», білоруське *zbožža*, там само); засвідчено вже в старослов'янській, за свідченням візантійського автора, цитованого в: I. Dujčev, *Medioevo Byzantino-Slavo* (I-III), Roma 1965, с. 259, прим. 71, див.: *ho gar plousious theos estin... ton plousion bogaton legousin*. Пор.: Эдельман Д.И. *Иранские и славянские языки*. С. 158-159. Про деякі аспекти семантики іранського слова «багатий» див.: D. Shapira, “*Anūš and 'Uθrā Revised: Notes on Aramaic-Iranian Linguistic Interaction and Mystical Traditions*,” *Kabbala: International Journal for the Study of Jewish Mystical Texts*, 6 (2001), 151-182.

Слов'янське *Gospod'*-[in] – із іранського, див.: В. Oguibenine, “Un vestige indo-iranien en slave? Suggestions pour la solution de l'étymologie de **gospod'* ‘Mâitre suprême, Dieu’,” *Acta Iranica* 22 (1982), 119-129; див. також *gospodar' < gospand-dar?, gosudar', gospod', gosudarstvo*.

Про іранізовану сакралізовану вимову слів *bog-, bogat-* див.: Абаев В.И. О происхождении фонемы γ (h) в славянском языке. *Проблемы индоевропейского языкознания*. М., 1964. С. 115-121. Щодо семантичної паралелі слов'янського *dolъja*, то це калька з іранського *baxta-*, пор. слов'янське *съчестъје*, «сом-pania > щастя»: Эдельман Д.И. *Иранские и славянские языки*. С. 160; пор. також *u-dača*. Слов'янський *božij* використовується також у значенні «дикий, дикорослий», як шугнанське *vīn*, хуфанське *vin*, язгуламське *vaγn*, таджикське-від-согдійського *boγnič / vaγnič*, *Cerasus verrucosa*, від *bag-ina / bag-n(i)ia-*; слов'янське *božija trava, božij съветъ, božij denъ, božij зъверъ, božija тъваръ*, пор. афган. «вовк», *lewə* (**daeva-*); див. слов. *divъ / dikъ*, як в *divъ ognъ* = індійське *deviam agnim*; російське *дивий мёд*, «дикий мед», сербське *divli pas*, «дикий собака», латвійське *dieva suns*, «вовк < Божий собака», литовське *dieva veršis*, «дика худоба», латвійське *dieva zāles*, слов'янське **divo zelъje*, «дикорослі трави», хетське *šūnaš hūitar*, «дики = Божі тварини», див.: V.N. Toporov, “Balto-slav. **karv-* і **deiv- karv*,” *Lingua posnaniensis XXIII* (1980), 197-202; Эдельман Д.И. *Иранские и славянские языки*. С. 161-164. Пор. російське *дичь* (*dičь*).

- 40 Звідси *бешеный, бесноватый*, як новоперське *dīwāna*; слово, що позначає «демонічний хробак», *яцур*, **ašter*, від новоперського *aždar, aždahā*, (V. Machek, “Slavisches rarogъ ‘Würgfalte’ und sein mythologischer Zusammenhang,” *Linguistica Slovaca III* (1941), 84-88.), викликає сумніви. Були спроби розглядати слово *div* як оригінальне слов'янське від **deiwos*, «Бог», із тією самою семантичною заміною, що й в авестійській тощо; важливо, що й авестійській і давньоруській («Слово о полку Игореве») знайомий мотив падіння *Діва*, авестійське *patat.dyaōš*: Иванов В.В., Топоров В.Н. К проблеме достоверности поздних вторичных источников в связи с исследованиями в области мифологии. *Труды по знаковым системам* 6. Тарту, 1973.

Загальнослов'янські слова, що позначають «рай» *raj*⁴², «провина» *viná*⁴³, «сором» *sram*⁴⁴, «святий» *světī*⁴⁵, «світ» *světī*⁴⁶, «чаша» *čāša*⁴⁷,

- С. 76. Нещодавно іранська етимологія була нарешті встановлена Орелом (Орел В.Е. «Слово о полку Игореве» и его этимологическое изучение. «Слово о полку Игореве». *Комплексные исследования*. М., 1988. С. 134 та далі); Орел (там само. С. 136, прим. 61) наводить іранську етимологію Трубочова для болгарського *samodiva*, «жіночий дух дерева», як таку, що походить від **asma-daiva*, «небесний дух». Етимологія Трубочова, звичайно, семантично бездоказова. Справжнім витокком може бути тільки **aēšma-daēva*. Уявляється, що ім'я язичницького бога *Див* (*Div*), що його ми ніколи не знаходимо в руських літописах, заміщене на *Duj*, може бути анти-язичницькою інтерполяцією, див.: Иванов В.В., Топоров В.Н. К проблеме достоверности поздних вторичных источников в связи с исследованиями в области мифологии. С. 81. Див. також: Эдельман Д.И. *Иранские и славянские языки*. С. 164.
- 41 Див.: É. Benveniste, "Une correspondance irano-slave," *Mélanges de la Société de linguistique de Paris* 23:6 (1935), 403-405 (вперше вже у Мейє); подібні *sram* < **fšarma*, «сором», або *soxa*, «плуг» те ж слово, що й новоперське *šōkh*, див. також ім'я київського бога *Xors*, яке походить, як прийнято вважати, від **xvaršed*, «сонце» (бібліографію див. в: I. Dujčev, "Il Mondo Slavo e la Persia nell'Alto Medioevo," *Atti del Convegno sul tema: La Persia e il Mondo Greco-Romano* (Roma, 1966), 263, прим. 88). Про алано-парфянські контакти див.: Дж. Харматта „Из истории алано-парфянских отношений," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 13 (1965), 127-130. Однак, стосовно *s* у *sram* пор.: F. Korenchy, *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen* (Budapest, 1972), 55. З іншого боку, Пізані (V. Pisani, "Slavo e eramico," 375) розвивав теорію, згідно з якою слов'янське *s* < *š* – результат слов'янської «імітації» іранської вимови. Теорія була відкинута Залізником (Залізник А.А. О характере языкового контакта между славянскими и скифо-сарматскими племенами. С. 22), але Пізані справедливо зазначив деякі нерегулярності у слов'янській передачі іранського етимологічного *š*. Абаєв (Абаєв В.И. Из истории слов. К скифо-европейским лексическим связям. С. 254), відсилає до осетинського *færnae*, «сонце», замість нормального *xīr* / *xor*, яким послуговувалися у сакральній мові мисливців. Ім'я іншого слов'янського бога, *Svar(b)og*, може походити від іранського «сонце» *hvar-* (хоча ця форма індійська, див.: Абаєв В.И. Из истории слов. К скифо-европейским лексическим связям., С. 262); пор. далі.
- 42 Авестійське *rāy-*. Див.: Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. III. С. 435-436. Ср.: D. Shapira, "Anīš and 'Uθrā Revised: Notes on Aramaic-Iranian Linguistic Interaction and Mystical Traditions".
- 43 F. Dvornik, *The Slavs*, 51, але пор.: Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I. С. 316 [переклад Трубочова!]; пор. Залізник А.А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнего периода. С. 41, із бібліографією.
- 44 Так у старослов'янській і сучасній російській, у давньоруській – *сором*. Див.: É. Benveniste, "Une correspondance irano-slave," прим. 33.
- 45 Пізані (V. Pisani, "Slavo e eramico") вбачав тут семантичну кальку зі *spenta-*.
- 46 Індійське *śvetā-*, іранське *spaēta-*.
- 47 Корінь як у вірменському *čāšak*, «кубок, чаша», новоперському *čāšt*, *čāšna*, *čāštdan* і т.д. Див.: H. Hübschmann, *Etymologie und Lautlehre der ossetischen Sprache* (Straßburg, 1887), 187-188; Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. III. С. 306; *чара*, *чаша* [східно-тюркське і монгольське *čara*, і *čary*, (чари) (мн.), пов'язані із попереднім прикладом, також можуть бути іранськими.

«вогонь» *vatra*⁴⁸, «могила» *mogila*⁴⁹, «спільнота, родина» *goj*⁵⁰, «одужувати, лікувати» *gojiti*, «каятись» *kajati*⁵¹, «заклинати» *zīvati*⁵², – всі мають іранське походження. Слов'янське *vrēmĕ* (час) порівнювали з індійським *várman*-⁵³, а слов'янське *mōdrŭ* (мудрий) порівнювали із іранським **mazdra*-⁵⁴. Висували припущення, що староперське/авестійське *xvarənah* було скіфським запозиченням у ці мови⁵⁵; бібліографія питання широка, але наскільки ми можемо судити, жодного сліду подібного слова⁵⁶ або навіть такої ідеї не було знайдено дослідниками у слов'янській мові, хоча в *Слові о полку Ігоревім* князі називаються “Стрибожи внуци”. Однак цей концепт може бути вторинним іранським впливом, через тюркське *qut*, царська харизма. Хай там що, нещодавно слов'янське відображення іранського *xvarnah* було визначено *xīvala*, “*xvalá, sláva* / слава, звеличення» < скіфське **xvallah*⁵⁷.

- 48 Звідки *vatruška*. Думка Розвадовського (який полемізував із Мейє), була прийнята в: F. Dvorník, *The Slavs*, 51. Десницька (Деснитская А.В. О ранних балкано-восточнославянских лексических связях. С. 45 і далі) розглядає слово як «балканське». Албанське *vatër, vatra / votër, votra*, східно-румунське *vatrâ*, «дім, домашнє вогнище» (ще одне іранське запозичення, що існує також в албанській (не з турецької!) – *gunë*, див. прим. 30). У значенні «вогонь» (*živa vatra*, «ритуальний вогонь») це слово відомо тільки у карпато-русинських діалектах. Див. також: Эдельман Д.И. *Иранские и славянские языки*. С. 145-146.
- 49 Пор. середньоперське *maγ*, «вигрібна яма», як їм послуговуються, наприклад, у зароастрійському тексті *Yōišť ī Friyān* 3.69.
- 50 Авестійське *gau-*, «життя» (Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I. С. 427) *izgoj* = «вигнанець, парія».
- 51 Авестійське *kāy-*, *kaēna-*, (Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. II. С. 216).
- 52 Вірменське *jainēt*, «освящати» (Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I. С. 85). Авестійське *zbātar*; нерегулярна відповідність авестійському *zaōtar*, староіндійському *hōtar*.
- 53 Мошинський (К. Mosciński, *Pierwotny zasiąg języka prastowieńskiego* (Wrocław-Kraków, 1957)), що його цитує Залізник (Зализняк А.А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнего периода. С. 32-3). **ver(t)me*, від **wer-*, «повертати» як тохарське *wram* (А), *wreme* (В), «вещь», Абаев В.И. Несколько замечаний к славянским этимологиям. С. 14.
- 54 К. Mosciński, *Pierwotny zasiąg języka prastowieńskiego*, цит.: Зализняк А.А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнего периода. С. 32.
- 55 Ця сарматська форма все ще існує в осетинському *fərnug, fərnug*, «багатий, благородний, успішний» (Абаев В.И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. Т. I. С. 453; иверийський цар Xše-Fərnug, II SE), від осетинського *fərn*, *fərnə*, аланське *fərn* (Абаев В.И. *Осетинский язык и фольклор*. С. 258; Абаев В.И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. Т. I. С. 421-2), видається, походить від мідійського.
- 56 У слов'янській не було власного *f*.
- 57 Ототоження було доведено Милевським (Т. Milewski, *Indoeuropejskie imiona osobowe* (Warszawa, Kraków, 1969), 206), який зазначав, що слов'янське ім'я *Boguchwał / Boguxval* / чеське *Bohuchval* – це семантичне відтворення іранського *Bagā-farnah*;

Російське *ворожить*, як припускалося, пов'язане із осетинським *warz*- «любити» та ормури *waž*- (**warz*), «причаровувати»⁵⁸. Особливо цікаво те, що багато ізоглос – специфічно великоросійські⁵⁹, як російське *дешёвый*, давньоіранське *dahyauš*, індійське *deś*; російське *хороший*, (загальнослов'янське *dobryj*; пор. далі), осетинське *xorz* / *xvarz*, «хороший» (див. далі); *tegnQti* («тягнути, тягти»), іранське *θang*-, російське *тянуть*, «потягивать» напитки, яке вочевидь пов'язано із іудео-перським *tngydn*, «пити», на відміну від новоперського *kšydn*, «тягнути, видобувати»; або *mīrda*, російське *морда*, авестійське *ka-məṛəda*, пор. англо-саксонське *molda*, «голова». Певна річ, сюди слід додати і російське *Амбал* / *амбал* / *анбал*, що ним послуговувалися у давньоруських текстах і як власним іменем, і в значенні «чоловік міцної статури», від аланського слова, що значить «герой». Додайте сюди *ritū*, «сідниці, анальна область», перське *rīd*-, «*cacare*». З іншого боку, малоросійських/українських слів іранського походження напрочуд мало, найбільш очевидне з них – *хата*.

Деякі загальнослов'янські терміни, що позначають предмети сільсько-го господарства, – іранські запозичення: *kur*⁶⁰, *seker*⁶¹, *soxa*⁶², *topor*⁶³.

це слово має бути скифським (*-*rn*- > скиф. *-ll*-, сарм. *-rn*-), Вичак К.Т. Скифский язык: опыт описания. С. 57 (із бібліографією), як протилежне сарматському *xvarnah*, омонімічним цьому слову (з іншого боку, авестійське *xvarəna*-, «їжа» > слов'янське *xorna*, пор. також *xorona*, «захист, охорона» (M. Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch III* (1959) 204), авестійське (*pairi*-)*haraitē*, “bewährt sich”).

58 Абаев В.И. *Осетинский язык и фольклор*. С. 581-582.

59 I.M. Oranskij, “Notes Irano-Slaves. Vieil Iranien VAR-/ Russe Dialectal VAR,” *Acta Iranica 5 [Monumentum H.S.Nyberg]* (Téhéran-Liège, 1975), 139-143: гарний приклад того, як багато іранських запозичень має бути знайдено у східнослов'янській; пор. також: Оранский И.М. Ирано-славянские заметки, II. *Иранское языкознание. Ежегодник*. М., 1980. С. 5-13. про релігійні та міфологічні запозичення із іранської до слов'янської див. у Якобсона (R. Jakobson, “Slavic Mythology,” 1025-1028) і Залізняка (Зализняк А.А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнего периода. С. 41-44). Трубаčov (Трубаčov О.Н. Из работы над русским Фасмером. *Вопросы языкознания*. 1978. № 6. С. 19) зазначав, що попередні дослідники прогавили російське діалектне *jedukar*-, «дока, метикований людина», яке мусить походити з пізніших шарів середньоіранської, пор. новоперське *jādūgar*, де вже подибуємо заміну *y* > *j*. Більше «субстратного» іранського матеріалу можна знайти в російських діалектах Сибіру, але це не стосується нашої теми. Про загальну історію *великорусского языка*, див.: V.V. Vinogradov. *The History of the Russian Literary Language from the Seventeenth Century to the Nineteenth*. L.L. Thomas: a condensed adaptation into English with an introduction (Madison, Milwaukee, & London, 1969).

60 Також *kir*, «півень»; пор. новоперське *xorūs*. Слово не знайдено в балтійській.

61 Див. єврейське *segōr*: Пс. 35:2-3 (та єврейське епохи Кумрану *sgr*), яке також є запозиченням, раніше не як таке визначеним (грецьке *sagaris*, із яким порівнювали це єврейське слово – скифське!).

62 Див. примітки 41 і 120.

63 Новоперське *tabar*. Скифське **par(a)θui*, російське *порть*, осетинське *fārät*, «топор». Вичак К.Т. Скифский язык: опыт описания. С. 56.

Вірменське *mšak* і грузинське *mišaq-i*, *miša*, «селянин, робітник» – обидва іранські запозичення, від давньоіранського *miž-*, «працювати в полі, сіяти»⁶⁴, мають бути пов'язані із російським *мужик* у контамінації з *мижй*, «чоловік», від **mQžb*⁶⁵. Існують слова (західнослов'янські, аварського походження, не загальнослов'янські), що позначають найвищі станові титули, *župan*⁶⁶ та *ban*, *banus* (хорватський правитель⁶⁷), *pan*, іранські⁶⁸. Видається, слов'яномовне населення на Північ від Великої Скіфії візантійських авторів (у давньоруських вчених людей – Великої Скоуфи) було землеробським, як і кіммерійці, чиє ім'я дало слов'янам принаймні один топонім – *Жмеринка*, і слово *kumirŭ*, «ідол» / вірменське *kroum*, «вохлв, служитель язичницького культу» від семитського *kumr*; ця додаткова слов'яно-іранська ізоглоса нагадує нам,

64 H.W. Bailey, "Plant Names," *The Cambridge History of Iran II*, ed. I. Gershevitch, (1985), 872-873.

65 Див.: Зализняк А.А. О характере языкового контакта между славянскими и скифо-сарматскими племенами. С. 13; пор. перероблену Трубачовим словникову статтю *miž*; *mižik* у *Русском Этимологическом словаре* Фасмера, що відсутня в оригінальному виданні. Цікава заміна у великоросійській терміна *муж* («супруг») на *крестьянин*, від *хрестьянин* (християнин), що досі не отримало задовільного пояснення.

66 **fšu- pāna-* («пастух [людського] стада *comitatus*) > *župan* (O. Pritsak, *The Origin of Rus' I* (Cambridge Mass., 1982), 20), слов'янські рекрути псевдо-аварів, група молодих людей [слов'янське *junakŭ*, «герой, авантюрист», пор. ново-перське *juwān* та арабське *futuwwah*, від *fatiŭ-* (калька з іранської)] алтайського та іранського походження. Назва ця з'являється, у формі *ZOAPAN* на давній булгарській чаші з Надь Сент-Міклош, див.: J. Benzing, "Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabölgarische (Sprachreste)," *Philologiae Turcicae Fundamenta I* (Aquis Mattiacis apud Franciscum Steiner, 1959), 690.

67 «Хорвати» *xŭrvat* зазвичай розуміється як таке, що походить від *Ha[u]rvatā* (із скіфським закінченням множини *-tā*), починаючи з роботи Соболевського (Соболевский А. Русско-скифские этюды I. С. 9), який порівняв *Xoraothos* із грецького напису з Танаїсу), і Фасмера (M. Vasmer, *Untersuchungen über die Ältesten Wohnsitze der Slaven*, 56). Література з цього питання дуже різноманітна, деяку бібліографію див. у: I. Duǰčev, *Medioevo Byzantino-Slavo* (I-III), Roma 1965, 303 та далі. Див. також: Трубачёв О.Н. Лингвистическая периферия древнего славянства. Индо-арии в Северном Причерноморье. С. 25, про іранське походження етноніма *Serb*. Хорватські іранізми заслуговують на спеціальний розгляд.

68 У чехів та поляків є тільки *pan* (звернення «пане») (старочеське *hpán*, словацьке *pán*) > литовське *põnas*, українське і російське *пан*; східні слов'яни втратили свої оригінальні терміни, що позначали вищу аристократію, оскільки ті були замінені норманським та тюркськими, як-от *künęzŭ*, **künęgŭ*, від *kuniggs*, *vięzŭ*, від *Viking*, *varjagŭ*, від *vaering*, *Kagan* (як називали св. Володимира) і т.д.; слов'янські болгари отримали своє *bolāriniŭ* / *bolāriniŭ* від тюркських болгар; соціальні терміни іранського походження збережені східними слов'янами, обіймали *smerdŭ* (**mard?*), «вільний селянин», та *mužikŭ* (див. вище). *Župan* (**gu-pāna-*, **gau-pāna-*, пашто *γōbθ*, грецьке-зі-скіфської *Gaupanos* (M. Vasmer, *Untersuchungen über die Ältesten Wohnsitze der Slaven*, 47 та далі; пор.: Трубачёв О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. С. 71; Эдельман Д.И. *Иранские и славянские языки*. С. 144, 178) як назву необхідно відрізнати від іншого

що згідно з єврейським *Документом Шехтера*⁶⁹, ядро суспільства, пізніше відомого як іудейські хозари, прийшло із «Вірменії», тобто (в даному випадку), із Закавказзя, в ширшому розумінні слова⁷⁰.

Серед скіфських запозичень у російській (великоросійській) мові, але не в загальносхіднослов'янській, існують такі слова, як-от *сапог*, (**sap-aka*, пор. авестійське *sāfa-*, копито), що зустрічається у Ібн-Фадлана, *итаны*, (**štān-a*, пор. авестійське *paīti-štāna*⁷¹) – предмети, характерні для скіфів; а також *баз* (**ura-az*), «дім, хижа»⁷². Додайте сюди *стан* (табір у полі) з тих самих індо-іранських слів (пор. також Пакістан, Раджастан та ін.).

Російське *собака*, на відміну від загальнослов'янського *пес* (що має дещо принизливе значення стосовно тварини, настільки важливої в іранській культурі⁷³), звісна річ, «скіфське»⁷⁴, від *spāka-*.

župan, «одяг, роба» також іранського, але *via Turkica*, від *čōpān*. Болгарське *stopán(in)*, «господар, володар» Трубачов (Трубачёв О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. С. 37) виводив із іранського **asta-pāna-*, «захисник», согдійського **st-*, «власність».

69 N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, New York, 1982), 106-107 та далі. Релевантна традиція про єврейське повстання у Вірменії наявна також і в єпископа Іоанна із Ніку, а також в ефіопській *Кебра Негаст*.

70 Слово «вірменський» кілька разів використовувалося у цій статті; на мою думку, тут необхідно зробити висновок, що деякі гадані іранські впливи на слов'янську були близькі, якщо не ідентичні, тим, які справили вплив і на вірменську мову. Щодо специфічних вірмено-осетинських ізоглос див., наприкл., осетинське *od*, «дух, життя», вірменське *hot*, (латинське *odor*) (Абаев В.И. Скифо-сарматские наречия. С. 296). Цьому питанню були присвячені дві роботи (Н. W. Bailey, "Iranian in Armenian" та Абаев В.И. Алано-осетия. *Вопросы языкознания*. 1978. № 6. С. 45-51. Абаев (Абаев В.И. Алано-осетия. С. 45), зазначав, що принаймні одне слово – осетинське *malusæg*, було запозичено із вірменської (*manušak* < ір. *banafša*). Цей шлях, іранська > вірменська > осетинська і, можливо, *> слов'янська, дуже правдоподібно пояснює, деякі іранські (не «скіфські») /слов'янські ізоглоси. Про деякі курдо-вірмено-грузинські ізоглоси див.: S. Wikander, "Ein Fest bei den Kurden und im Avesta," *Orientalia Suecana* 9 (1960), 9, прим. 3: «Kurdish *gov* oder *gom*, als kurdisches Lehnwort im Armenischen 'gom' und Georgischen 'gomi'» (Курдське *gov* значить «стайня»). Вірменське *marg* у *siramarg*, «пава» та *loramarg*, «перепілка» – алано-осетинське *mary*, не середньоперське *mur* чи перське *mury*, в той час як *sira* в *siramarg* – **sēra*, пор. із *sēna*, як согдійське *'ps'ynk* «різнокольоровий». Сирійське запозичення *psynq'*, «міфічний повелитель птахів» (I. Gershevitch, "A Parthian Title in the Hymn of the Soul," *Journal of the American Oriental Society* (1954), 126; Н. W. Bailey, "Iranian in Armenian", 1). Точна паралель слов'янським легендам про перо *жар-птиці* знаходиться у зороастрійському *Bahrām Yašt* 34-38, де перо асоціюється із *Xvarnah*. Див.: М. Мо'in, "Simury (A Fabulous Bird)," *Dr. J.M. Unvala Memorial Volume* (Bombay, 1964), 19. Це може припускати народну етимологію *Xvarnah* від слова «сонце», таким чином передане *žar*.

71 Загальнослов'янське слово, що позначає штани – *порты*.

72 Трубачёв О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. С. 40-41.

73 Веселовський (Веселовский А.Н. *Разыскания в области русского духовного стиха*. М., 1889. С. 66) зазначив, що відповідно до відомої російської легенди, коли сатана

Деякі слов'янські слова – семантичні кальки з іранської, як-от російське *белый свет*, або російське та польське *bunt*, «повстання» (пор. германське **bind*, німецьке *Bund*), як «об'єднання» > «бунт», пор. староперське *hamiṣiyah*, «непокірний, бунтівний», буквально, «в одній спілці»⁷⁵. Слов'янська пара *правда/кривда*, так само як *zūlo* (зло)⁷⁶ «узда» – також семантичні переклади з іранської; слов'янський вислів *своею смертию* допоміг пояснити неясність староперського *uvāmašiyuš amariyatā* (еламське *halpi dujieta halpik*, аккадське *mitūtu rammašnu mīti*)⁷⁷. Слов'яни зберегли скіфську назву Чорного моря, *Černoe More* > тюркська назва *Kara Deniz* і новогрецька *Mavri Thalassa*, навідміну від класичної грецької *Pontos Eukseinos*, народна етимологія (**akseinos* > *eukseinos*) із скіфського *axšaina* для «чорний, темно-синій»⁷⁸. Важливо, що загальнослов'янське слово, що позначає «мідь», походить від Мідія⁷⁹.

плюнув на собаку, ця чиста тварина отримала своє нове ім'я – пес, і після цього стала «нечистою» ззовні, але так і залишалася «чистою» всередині, на відміну від людей, які ззовні «чисті», але всередині «нечисті». Ідентифікація «чистої собаки» як (іранського) *sobaka* досить важливе.

- 74 Лапки тут не випадкові. *Spazka* – єдине мідійське слово, яке ми знаємо від Геродота. Досі це слово не було знайдено у скіфській; його не існує також і в осетинській, див.: Абаєв В.И. Скифо-сарматские наречия. С. 317, прим. 9. «Собака» у скіфській звучало як *kuti* > російське (просторічне) *кутя*, угорське *kutyu*; у ягнобській все ще є *kut*, осетинське *kudž*.
- 75 Див.: Абаєв В.И. Несколько замечаний к славянским этимологиям.
- 76 J. Kuryłowicz, “Les éléments persans dans le fonds lexical européen,” 393. Є вже у Якобсона (R. Jakobson, “Slavic Mythology”).
- 77 Див.: J.P. Asmussen, *Jewish-Persian Texts* (Wiesbaden, 1968), 11 n. 9, де цитуються деякі рядки із Миколи Гоголя (*умер своєю смертию*); J.P. Asmussen, “The Death of Cambyses. DB I,43 Uvāmašiyuš,” *Bulletin of the Iranian Culture Foundation I*, (Teheran, 1969); див. також: A.Sh. Shahbazi, “Iranian Notes 7-13,” *Archeologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge 19* (1986), 163, та далі (там само наводиться попередня бібліографія і показане ранненоперське використання); Дандамаєва (Дандамаєв М.А. *Uvāmašiyuš amariyatā* Бехистунской надписи. *Древний мир*. Сборник статей. [Посвящается] акад. В.В. Струве. М., 1962. С. 371-376.) необхідно відкинути.
- 78 Фрейман А.А. Название Черного моря в домусульманской Персии. *Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР*. 1930. № 5. С. 647-651. Пор. також російський вираз *синее море*, який навіть ближчий до оригінального значення скіфського слова. *Хоружное море*, давньоруська назва Каспійського моря, походить від турецького *Qari* = Darband.
- 79 *Мідь*; див.: Абаєв В.И. «Опыт этимологии славянского “мед”», *Studia linguistica in honorem Stephani Mladenov* (Sofia, 1957), 317-328; таким же чином *cuprum* / *cyprum*, **Cypros* (Κίπρ): I. Duǰčev, “Il Mondo Slavo e la Persia nell’Alto Medioevo,” 257; але пор.: Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и культуры*. Тбилиси, 1984. С. 712.

Серед іранських запозичень у слов'янських мовах – *korda*, «ніж»⁸⁰, *хотѣstorŭ*, якась тварина⁸¹, **xīmelŭ*⁸², «хміль», має той самий корінь, що й авестійське *haoma* та індійське *soma*⁸³; *konoplja*, «конопля»⁸⁴; *xvostŭ*, «хвіст»⁸⁵; давньоруське *irej*, українське *vyrej*, польське *vyraj*, «південні країни», від **arya* або **trē[n]*⁸⁶; *męsto*, «місце», авестійське *maēθana-*; *vęs'*, «країна», авестійське *vīs-*, давньоперське *viθ-*, індійське *viś-*; *karguj*; новоперське *kargas*; *vesti*, «одружитися» (пор. *невеста*), авестійське *upa-vađau*; *vētŭ* (*vēšte*), «суддя», авестійське *vaēθanti*, *vaēθa-*, «суд»; *rēdŭ* «лінія», литовське *rinda*, «слід», новоперське *radah*, новоперське *randīdan*, «дряпати»⁸⁷.

Іранські запозичення у слов'янських мовах (переважно, східнослов'янських) – це *snorovka* [**su-nar*, пор. *norov* / *нѣравѣ*], «норов», перське *hunar*; *paren'*, «парень», середньоперське *aburnāy* / *purñāy*⁸⁸, новоперське *burnā*; *mīzda*, іранське *mīzda*, «нагорода»; *loza*, перське *raz*, «лоза», пор. слов'янське *rozga*; *govor*, іранське *gub-* / *guf-*, як *guftan*; *rota* «клятва», авестійське *urvata*; *zadŭ*, авестійське *zadah-*, *podex*; російське *ворс*, іранське *varsa-*; *xŭrvatŭ*, іранське [*šū*]*haurvatar*, «скотар»; іранське **xarv-* > *oxrana*, *xorvaty*; *Sъrbъ*, «союзник», російське слово *páserb* (пасинок), білоруське

80 Від новоперської? J. Rozwadowski, “Stosunki leksykalne między językami słowiańskimi a irańskimi,” 107 (прийнято Фасмером: Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. II. С. 224).

81 M. Vasmer, “Kritisches und Antikritisches zur neueren slawischen Etymologie V,” *Revue des études slaves* 6 (1913), 172-188. **hamaestar*, «Feind, der zu Boden wirft» (новоперське *hamistār*, «неприятель»); старогерманське *hamustro* (із слов'янської); російське *хомяк*.

82 Всупереч тому, що про це пише Фасмер. Спершу встановлено у грецькій як *houmeli*, із слов'янської.

83 Абаев В.И. “Зороастр и скифы,” *Acta Iranica* 6 [=Monumentum H.S. Nyberg] (Téhéran-Liège, 1975), 1-3; É. Benveniste, *Études sur la langue Ossète* (Paris, 1959) [=Collection Linguistique publiée par la Société de linguistique de Paris LX]. Загальнотурецьке *kumlak*: Шервашидзе И.Н. Фрагмент общетюркской лексики. Заимствованный фонд. *Вопросы языкознания*. 1989. № 2. С. 75-76; у волзьких болгар **xumbag*; мадярське *komló*; європейські форми (саксонське *humele*, середньо-верхньо-німецьке *homele*, старо-ісландське *hymli* тощо) прийшли через слов'янські мови. В осетинській є *хонт-æллæг* / *хит-æллæг*, від **hauta- aryaka*: Абаев В.И. Сложные слова – хранители древней лексики. *Вопросы языкознания*. 1983. № 4. С. 80-81. *komlanie* < чагатайське *kamlamak* (Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. II. С. 175) < **xum-ællæg*?

84 Зафіксовано у Геродота як *kanabis*, перське: *kanab*. Пор.: скифське **adi-* > тохарське *A āti* > турецьке *ot*, «трава»: Вичак К.Т. Скифский язык: опыт описания. С. 56. Угорське *kender*, «конопля» в аланській, походить від іншого іранського кореня.

85 Авестійське *xvasta-*, «бити».

86 M. Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch I* (Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, 1950; reprint: 1976), 486-487.

87 Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. III. С. 563.

88 Відмічено також в арамейсько-грецькому двомовному написі із Мцхети, Грузія.

sebër, sjabry. Слово, що позначає «намисто / шия / монета» *griva, grivna* (сучасне українське *гривня*), також пов'язане із іранським⁸⁹; назва скіфського племені *Sपालі* ще зберігається у східнослов'янському *ispolinij* (велет).

Практично усі слов'янські боги є «споконвічно іранські, запозичені слов'янами боги»⁹⁰. У *Хроніці* Гельмольда XII століття, що присвячена язичницькій релігії полабських слов'ян, виявляється чітка опозиція між Чорним та Білим богом, яких Розвадовський порівнював із Ахура Мазда і Ахріманом. Ці два боги все ще існують у слов'янському фольклорі (балканському та українському); дуалістичні легенди відомі у болгар, українців (жодного сліду у чехів), волзьких тюрок та у фінських племен⁹¹. Тюркомовні печеніги вважались маніхейцями⁹², як і їхні уйгурські побратими⁹³. Згідно з Псевдо-Масуді та Аль-Бакрі, болгари також були маніхейцями (*Majūs*)⁹⁴.

Так *Хорс*, бог сонця, пов'язувався із авестійським *hvare-xšaeta-*, і Абаєв надавав перевагу іранській етимології російського *xorošij*, (загальнослов'янське *dobryj*), як такого, що нібито походить від осетинського *xorz / xvarz*, «хороший», (авестійське *hvarəz-*), як *Xvarz Nikkola*, Святий Миколай⁹⁵. Приймавши порівняння із авестійським *hvare-xšaeta-*, Менгес зазначив, однак, що жодна із відомих іранських форм не є прямим витокотом *Xors*⁹⁶. Нещодавно Вічак запропонував цікаву етимологію *Rúglj < Rudrá*.

Інший бог, *Даждьбог*, першим елементом має кельтське⁹⁷ *dagus*, «хороший» (гальське *dagus*, давньоірландське *dagh-*), інша етимологія: *deus dator*

89 Пор.: D. Shapira, "Manichaios, *Jywndg Gryw* and Some Other Manichaean Terms and Titles," *Irano-Judaica IV*, ed. Sh. Shaked and A. Netzer (Jerusalem, 1999), 122-150. Слово *гривна* зафіксовано у всіх слов'янських мовах, окрім болгарської. Давноруське *ногата*, 1/20 від *гривни* – арабо-перське, від **naqd*, «сортувати хороші монети». Див.: D.D.Y. Shapira, "Irano-Arabica: Popular Etymology and Contamination. Notes on the Arabic and Persian Lexicons, with References to Aramaic, Hebrew and Turkish", *I. Krat-schkowski Memorial Volume* (in press).

90 Z.R. Dittich, *Het verleden van Ooseuropa*, 501.

91 Й. Иванов. *Богомилски книги и легенди* (Софія, 1925), 368-369.

92 Аль-Бакрі (XI ст.) називав їх *Majūs*, що означало, просто «дуалісти».

93 Про іранізми у давньоуйгурській див.: A. van Tongerloo, "Notes on the Iranian Elements in the Old Uigur Manichean Texts," *MEDIOIRANICA, Proceedings of the International Colloquium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 21st to the 23rd of May 1990*, ed. by W. Skalmowski and A. van Tongerloo, *Orientalia* (1991), 213-219.

94 Див.: J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903), 205; пор.: Й. Иванов. *Богомилски книги и легенди*, 19 и 367.

95 Абаєв В.И. *Осетинский язык и фольклор*. С. 595 та далі.

96 Менгес К.Г. *Восточные элементы в «Слове о полку Игореве»*. С. 208.

97 Кельти (власне, волки) були відомі у слов'янській як *волохи, vilaxi*, що згодом використовувалося приналежно до балканських румунів і навіть до італійців (тобто як в польській та угорській).

згодом епітет замінили на *xors*, «хороший» > *Xors*⁹⁸. Іранські міфи сягнули навіть Скандинавії⁹⁹.

Ім'я ще одного сонячного бога – *Сварог*¹⁰⁰. Епітет, що належить єдиній богині – *Мокошь*, *мати сура земля*, Якобсон¹⁰¹ порівнював із Anahita – *Arđvī Sūrā*-. Ім'я іншого бога, *Стрибог*, порівнювали із гефталітським *śribaga*¹⁰². Ньюберг (Nyberg), проте, розглядав *Srībaga* як іранське [через Південну Русь] ім'я Ахура Мазди¹⁰³. Що стосується імені міфологічного персонажа *Вій*, яке фігурує також у Гоголя, воно походить від *veko* (вія), а не від імені давньоіранського божества *Vāyu*[u]¹⁰⁴.

Бог Мітра невідомий скіфській мові; тим не менше Абаєв¹⁰⁵ показав, що скіфське ім'я Мітри мало бути **mir*; у слов'янській в ту епоху вже напевне було якесь знання про Мітру, що очевидно із слов'янського і російського *mīr* (*мірѣ*, *мирѣ*), 1. «мир» – спокій; 2. «мир» – всесвіт, світобудова; 3. «мир» – громада, община від «Мітра»; у той час як в інших слов'янських мовах це слово фактично відсутнє, пор. польське та ін. *pokoј* («мир» – спокій), *swiet* («мир» – всесвіт). Звичайно, цілком можливо, що слов'янський Мітра був продовженням давнього індоєвропейського божества, що зазнало впливу індо-іранського розвитку. Слов'янське *bogŭ*, «бог» також має бути іранське, і згідно з вірним іранським аналогом, *baga-* / *Miθra-*, пор. *ПВЛ* під 945 р.¹⁰⁶:

98 Абаєв В.И. Несколько замечаний к славянским этимологиям. С. 13. Давньоіранське *svar-*. Не від перського *kuršīd* чи єврейського гапакаса *héreš*, як стверджував дехто.

99 Див.: Н. Stang, “Who, Pray, Was Nanna, Daughther of Nep?,” *Acta Orientalia* 44 (1986), 1-7.

100 K. Mosciński, *Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego*, 316 та далі. Автор спростовує думку, згідно якої заміна *s* > *h* не мала місця в усіх іранських діалектах (про винятки див.: Абаєв В.И. О перекрестных изоглоссах. С. 262, та Абаєв В.И. Славо-авестика. С. 22-51, пор. думку Трубачова про індійські елементи у скіфських мовах (Трубачёв О.Н. О синдах и их языке; Трубачёв О.Н. Лингвистическая периферия древнего славянства. Индо-арии в Северном Причерноморье.); серед потрактувань імені Сварог знаходимо також порівняння із індійським *Svaraj-*, **hvara-baga-*, **xvarnah* > **hvarunaka-*, пор. авестійське *xvarnah*. На користь індійської (*svaraj-*) етимології можна згадати пояснення імені *Сварог*, що їх зробив Нестор: його назвали так тому, що він вперше ствердив моногамію.

101 R. Jakobson, “Slavic Mythology”.

102 Слов'янський звичний перехід *str-* < **sr-*, див.: Менгес К.Г. *Восточные элементы в «Слове о полку Игореве»*. С. 194.

103 Цит. в: S. Pirhegger, “Zum altrussischen Göttername *Stribog*,” *Zeitschrift für slawischer Philologie* 19, (1944), 311-314. Поп.: R. Schmitt, “Zur angeblich iranischen Herkunft des altrussische Gottesnamen *Stribog*,” *Die welt der Slaven* 16.2 (1971), 193-199.

104 Див. Эдельман Д.И. *Иранские и славянские языки*. С. 161. Пор. Абаєв В.И. “Зороастр и скифы”, 4-5.

105 Абаєв В.И. Несколько замечаний к славянским этимологиям. С. 11.

106 Цит. у: A. Issatschenko, *Geschichte der russischen Sprache I* (Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverlag, 1980), 30.

да будеть клять отъ Бога и отъ Перуна; Топоров порівняв російський вираз «миру да богу» із авестійським *mīθra-bāga-*, согдійським *тӯуу bguу*, ведичним *mītra-bhaga*¹⁰⁷: утім, на слов'янського Мітру, можливо, справило вплив і маніхейство¹⁰⁸.

- 107 Про слов'янські паралелі імені Мітра див.: Топоров В.Н. Еще раз о периоде ведийского Митры в связи с проблемой реконструкции некоторых древних индоиранских представлений. *Тезисы докладов во второй летней школе по вторичным моделирующим системам*. Тарту, 1966. С. 50-52; Топоров В.Н. "О семиотическом аспекте митраической мифологии в связи с реконструкцией некоторых древних представлений," *Semiotyka i struktura tekstu* (Warszawa, 1973), 357-371.
- 108 Про мітраїзм та маніхейство на Балканах див.: F. Cumont, *Les mystères de Mithra* (New York, 1900), 175-176. Існує дивний апокаліптичний твір старослов'янською мовою: *Дванадцять снів царя Шахаїши*, де ім'я Мітри було знайдено покійним російським спеціалістом з буддизму та співавтором Л.Гумільова, Б.І.Кузнецовим, що викликало значний відгук у дослідників. Твір *Дванадцять снів*, складений до 1224 р. н.е., вважається однією з найдавніших літературних пам'яток Київської Русі; слов'янська мова твору дуже архаїчна, багато ознак пов'язують його як з літературою жанру Псевдо-Методія Патарського, так і з зороастрійськими апокаліптичними текстами; існують фрагменти, у яких тексти, як видається, цитували *дослівно* із *Zand i Vahman Yasn* (пехлеві); деякі елементи пов'язують цей твір із зороастрійським *Ayādgar ī Zarērān* та *Žāmāsp-Nāmag*. Текст, на думку Кузнецова (Кузнецов В.И. «Слово о двенадцати снах Шахаиши» и его связи с памятниками литературы Востока. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 30. Л., 1976. С. 272-278) був перекладений із середньоіранської (Кузнецов, однак, працював із французьким перекладом, що його виконав Розенберг з новоперської переробки середньоперської *Zand i Vahman Yasn*). Ім'я царя, відповідне до *Wištāspa* у *Ayādgar ī Zarērān*, - *Šainša* в слов'янському тексті < **šāhinšāh* (парфянська форма, як вірно зазначив Кузнецов); *Iriin* – назва країни правителя (також парфянська форма); і *Mamera / Amer*, ім'я його віщуна і пророка (чії функції були близькі дофункцій *Žāmāspa* в *Ayādgar ī Zarērān* та *Žāmāsp-Nāmag*). Кузнецов розглядав як таке; що походить від **Mīhga*. Цей пророк тлумачить в апокаліптичному ключі низку снів царя; абсолютна більшість віршів стосуються першого сну, решта – тільки повтори.
- Згідно з цілковито безпідставними припущеннями Кузнецова, в Ірані існувало дві традиції: пророка Заратустри та Мітри; згодом «мітраїстичні» (не в сенсі прийнятому на Заході) традиції опинилися включеними до зороастрійської спадщини, але в Тибеті ми все ще зустрічаємо, як каже Кузнецов, деякі рудименти, що сягають іранських переселенців IV-V століть до н.е., які асимілювалися в релігію Бон (про Іран та Тибет див.: G. Tucci, "Iran e Tibet," *Atti del convegno internazionale sul tema: La Persia nel Medioevo (Roma, 31 marzo - 5 aprile 1970)*, *Accademia Nazionale dei Lincei anno CCCLXVIII - 1971, Quaderno N.160, Problemi attuali di scienza e di cultura*, (Roma, Accademia Nazionale dei Lincei), 355-360). У Тибеті, за Кузнецовим, Мітра представлений у вигляді пророка *Mathur / Mathara*. При цьому Кузнецов цитує тибетського історика XVIII століття Sum-ра Mkhan-ro, який використав *Tāranātha*, закінчене у 1608 р. (Кузнецов В.И. «Слово о двенадцати снах Шахаиши». С. 273). Окрім того, за словами Кузнецова, ім'я Мітра представлено як *dmi-ra* у тибетському словнику Zhang-Zhung (Delhi, 1967, с. 6,18, E. Haahr, *The Zhang-Zhung Language, A Grammar and Dictionary of the Unexplored Language of the Tibetan Bonpos*

[Acta Jutlandica XL:11] (Universitetsforlaget i Aarhus, Einer Munksgaard, København, 1968), 37). Згідно із «Ardho / Aradhoto», тибетським істориком, Заратустра був учнем *Mathur*. Цей *Mathur* народився у Пасаргадах (Pasargadae, на жаль, Кузнецов не наводить тибетську форму) і був сучасником Кіра Великого. Його *Vita* була перекладена з «іранської» (Кузнецов вважає, що це пехлеві) на Shang-Shung (Zhang-Zhung) і з нього на тибетську в епоху царя Khrisrong, все це протягом 144 років; як авторитетне джерело Кузнецов цитує *Dus-Pa rin-po-cheñi rgyud gzer-mig* (Delhi, 1965, pp. 1127-1138, 1167). Згідно з Кузнецовим, ця тибетська книга говорить про дуалізм, народження *Mathura*, про служителів культу та обряди. *Mathura* зустрічає у південній частині Ірану бога, чие тибетське ім'я означає «Мудрець» (**Mazda*). Кузнецов (Кузнецов В.И. «Слово о двенадцати снах Шахаиши». С. 277) порівнює три тексти – слов'янський, «пехлевійський» (тобто французький переклад новоперської римованої переробки, виконаний Розенбергом) і тибетський. Для Кузнецова *Дванадцять снів* та новоперське зороастрійське *Zarādušt-nāmeḥ* (XIII ст. н.е.) сягають одного джерела, в якому **Vita Mithra* було включено у *Vita Zoroastri*. На жаль, все це «нове тибетське свідчення про Мітру» – результат непорозуміння, невправного прочитання та помилкових висновків. Ситуація дуже схожа на ту, що склалася навколо «ахеменідської карти з Тибету», що викликала стільки галасу [див.: L.N. Gumilev, B.L. Kuznetsov, “Two Traditions of Ancient Tibetan Cartography (Landscape and Ethnos, VIII),” *Soviet Geography* 11:7, (1970), 565-579. (на цій праці ґрунтується Б. Мазар в ізраїльській газеті *Maariv*, 4, 1972), див. також: E. Heteny, “Jerusalem in an Old Tibetan Map?” *Tibetan Review, Jan.-Feb., 14* (1973), B.I. Kuznetsov, “A Letter from Leningrad,” *Tibetan Review, Dec., 20* (1976), D. Stronach, “Cyrus’ Capital in Old Tibetan Map,” *Tibetan Review, Jan., 14-15* (1977); див. також новий перегляд матеріалу в: D. Martin, “Tibet at the Center: A Historical Study of some Tibetan Geographical Conceptions Based on Two Types of Country-Lists Found in Bon Histories,” *Tibetan Studies, Proceedings of the 6th Seminar of the International Association for Tibetan Studies, FAGERNES 1992, vol. I* (Oslo, 1994), 517-532.]. Наскільки я бачу, в тибетському тексті нема ані Мітри, ані Пасаргад, ані Кіра, і наш слов'янський текст не має нічого спільного із містичними глибинами Шамбали або з арійцями з північного полюсу. Кузнецов невірно прочитав тибетські імена, плутов книги та авторів, і весь цей галас ні до чого. У своєму дослідженні даного тексту (D. Shapira, “Irano-Slavono-Tibetica: Some Notes on Šaxaiša, Mithra, Lord Gshen-Rab, Bon, and a Modern Myth,” *Христианский Восток. Новая Серия*. СПб.-М., 2002. № 3(9). С. 308-317), я запропонував можливе пояснення імені провісника. Але як слов'яни могли отримати цей текст? Грецьке посередництво тут відкидається (через *š* в імені Šainša). Ми можемо зробити припущення, що текст був переданий завдяки близьким ірано-болгарським зв'язкам епохи Першого Болгарського царства. Зв'язки ці були дуже тісні, більше того, тисячі вірмен (переважно, павлікіани) переселилися у Болгарію і сформували основну масу державної адміністрації (див.: Й. Иванов. *Богомилски книги и легенди*, 16 та далі. Про вірменські поселення у Болгарії, див. також: Менгес К.Г. *Восточные элементы в «Слове о полку Игореве»*. С 48). І все ж таки, не можна повністю виключити можливість запозичення деяких мітраїстичних рис або з балканського мітраїзму, або з вірменської традиції *Mher*, через павлікіан, у середньо-перський (чи може навіть вірменський?) текст, що опинився у Болгарії (в якості паралелі див.: J.R. Russell, “On the Armeno-Iranian roots of Mithraism,” *Mithraic Studies II*, ed. J.R. Hinnells (Rome, 1994), 183-194; автор вважає, що еліністичний роман Ямблїха заснований на певних протомітраїстських вірменських культурах).

Список загальнослов'янських дієслів, що позначають «культ», наведено у Дворніка¹⁰⁹: *žřeti*¹¹⁰, *vřpiti*¹¹¹, *gatati*¹¹², *kajati*, *bojati se*¹¹³, *pisati*¹¹⁴, *živati*, *gojiti*. Слов'янське слово *vera* також іранське, від *var-*¹¹⁵. Додайте сюди *čitati* (читати), і пов'язане із ним *čřiti* (шанувати). Слід зазначити, що слов'янські дієслова, що позначають *читати* і *писати*, – іранські, в той час, як старослов'янське слово *буква*, яке використовували також як ім'я другої букви алфавіту, – вочевидь, запозичення германського *runa*, від слова, що позначає *бук*; пор. готське *bōka*, шведське *bukstav*, *bukvå*, англійське *book*, німецьке *Buch*, *Buchstabe*. Слов'янське *küniga* (книга) – незрозумілого походження¹¹⁶; Бейлі порівняв його із грузинським *signi*, «книга» від іранського *čak-*, як англійське *cheque*; однак воно може бути і германським від кореня, що позначає «знання». Серед давньогерманських¹¹⁷ слів у слов'янських мовах є такі як *шолом* (*šlem* / *šolom*, готське *hilms*), *щит* (*ščit*, кельтське *sciáth* > готське *skildus*); *броня* (*bron'*, *bronja*, готське *brunja*, німецьке *Brünne*), *меч* (*meč'*, готське *mēki*); *скло* (*steklo*¹¹⁸), *котел*¹¹⁹ (чайник), *тарілка*, *оцет*, *серезка*, *гаманець*, *борг*, *ріст*, *купити*, *плуг*¹²⁰, *виноград*¹²¹, *вісклюк*, *фіга*, [камінна] *стіна*, (< *steins*, *sten*); *одр* < *etar*; *хрест*,

109 F. Dvornik, *The Slavs*, 50-51. Про давньоіранські слова у слов'янській, особливо про десятки слів із релігійної сфери, див.: I. Dujčev, "Il Mondo Slavo e la Persia nell'Alto Medioevo," 242-265.

110 Авестійське *gar-*, «співати», осетинське (дігорське) *arğawun*, «сповідувати релігію, читати»; «церква». Абаев В.И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. Т. I. С. 65 (розглядаються як релікти християнського культу) > слов'янське *žьгьс*.

111 Авестійське *uřiti*, «зову». Зализняк А.А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнего периода. С. 36.

112 «Співати», індійське *gāthā-*, іранське *gāthā-*.

113 Авестійське *bayente*, «лякати».

114 «Писати» **paēsa-*: V. Pisani, "Slavo e eramico".

115 Вперше у: A. Meillet, "Le vocabulaire slave et le vocabulaire indo-iranien".

116 А. Issatschenko, *Geschichte der russischen Sprache I*, 33; Фасмер (Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. II. С. 262) дає, між іншим, китайську, **kūn*, та акадську (через вірменську *kuṇukum* > *knuk*) етимології. Пор.: D. Šapira, "Judaeo-Armeniasa: On Jewish Lexica in Classical Armenian," *Християнський Восток. Новая Серия*. СПб., 2003 [изд. 2006]. № IV (10). С. 340-346. Див. також: P.V. Golden, "The Nomadic Linguistic Impact on Pre-Činggisid Rus' and Georgia," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 10 (1998-1999), 75: болгарське **kūinig* > **kūiniv* > угор. *könyv*, можливо, з аланської.

117 Пор. давньобалтійське наймення білорусів – *gud*, *gudai*, від **Goth*, в той час, як балтійським найменням русичів було плем'я кривичей.

118 Російське слово *глаз*, з німецької – середньовічний сленг, замість загальнослов'янського *око*.

119 *Katъlь*, готське *katils*.

120 *plougъ*, відмінне від *соха* (іранське запозичення), «російський дерев'яний плуг».

121 Латинське *vīnum* > готське *wīna-* + *gard-* > готське *weinagards* > слов'янське *vinogradъ*.

місто (город), яблуко, гість (gost' в слов'янських мовах: «іноземний торгівець»), хліб¹²², изба¹²³, полк¹²⁴, король (karol' / kral' / korol'); князь (knęz / knjaz'; у чеській – «священник»¹²⁵); вітязь, від vikingr (заміна k<>t часта у балтійській, естонській, білоруській та деяких «великоруських» діалектах); вервь, від hvirva¹²⁶; вага (ves, готське wāga; слов'янське važnyj); овочи (*ovotje), мито, готське mōta; дошка < discus, tisc, Tisch; stulj, стілець, від германського Stuhl; миска < mīsa; блюдо < готське bīnps; хижий < hus > німецьке із слов'янського Kietz; стріла (*strāla); буда (*buode пор. німецьке bauen, українське будинок, будувати, та паралельні форми в польській тощо); хлів, від готського hlija = грецьке skēnē; пранор (stegjū, російське stjag, від скандинавського stang, stōng; xorougv, готське hrung); човен (ladja, скандинавське ellidi, ledja); торг і ринок; skotij, худоба, давньгерманське *skatta, норвезьке skottr, «данина»¹²⁷, готське skatazz, німецьке Schatz; кнут, *knutr, “a knotty wood”; гать, гатка, пор. Gasse; droždija, російське дрожжи, германське dregg > пруське dragios; birka від германської назви берези, число, від *čit-slo; російське ябеда < aembete, «посадова особа»¹²⁸; šči,

122 Готське hlaitfs (давньоісландське hleifr, саксонське hlāf, англійське loaf) > слов'янське хлїбѣ.

123 Izba, istūba < германське stuba, stofa, германське Stube, в той час як українське, російське (діалектне південне) та польське хата іранське. Див.: Трубочев О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. С. 41 [фінське katta – безумовний іранізм; слов'янське *kotij, kotijsj порівнювалося із авестійським kata-, новоперським kad, «дім». Правдоподібним є припущення про те, що слово було запозичене двічі, із давньоіранської і середньоіранської]. Стосовно *k > x в kap- пор. арабське khandaq, від *k/xandag. Трубочев (Трубочев О.Н. Старая Скифия (Αρχαία Σκυθία) Геродота (IV,99) и славяне. С. 11), припускав, що в німецькій є певні іранські запозичення: слова, що позначають коня (осетинське urs, vars), та лису (давньоперське rūbas, ісландське refr). Див. також: D.D.Y. Shapira, “Irano-Arabica: Popular Etymology and Contamination. Notes on the Arabic and Persian Lexicons, with References to Aramaic, Hebrew and Turkish”.

124 Слов'янське pūlkū, пор. німецьке Volk.

125 Пор.: польське księdz, «священник»/ książe, «князь» (про фонетику див.: kniga, knižka, польське ksiązka). Ці слов'янські слова походять від kuning, «той, що володіє священним знанням»; пор. епітет Віщого Олега, чий князівський статус залишається незрозумілим у ПВЛ; чи не є Веций, «провісник, мудрець» – всього тільки перекладом konung (той, хто знає)? Литовське слово, що позначає «священник», kunigas – пряме продовження германського konung, семантично паралельне чеському слову, яке значить «священник».

126 J. Forssmann, *Skandinavische Spuren in der altrussischen Sprache und Dichtung: ein Beitrag zur Sprach- und Kulturgeschichte der ost- und nordeuropäischen Raums im Mittelalter* (München 1967), 80.

127 Пор. Скотий бог, епітет Велеса, (що його іноді ототожнюють із Одіном). Значення «гроші» існує тільки в давньоруській. Пор.: pecus / pecunia.

128 Частковий список російських слів давньо-північного походження можна знайти в: J. Forssmann, *Skandinavische Spuren in der altrussischen Sprache und Dichtung*, 75 та

норвезьке *sky*¹²⁹. Слов'янське *ljud*, литовське *liáudis*, «народ» перегукується з норвезького *thjudh*, звідки, на думку деяких дослідників, і *čud'* (див. далі¹³⁰). Східно-слов'янське *danь*, «данина», нещодавно отримало пояснення через аналогію із норвезьким *danegeldr*, староанглійським *danegeld* – не від намащованого слов'янського *datь*, *datu*; див. однак, текст ПВЛ: *кому дань даете... и вѣдаша* [виражено тільки дієсловом!]*... по шьягу*.

В багатьох випадках можна визначити, чи є слово іранським, чи германським, як-от наприклад: *molviti*, *mľiva*, «tumilitus», *molva*, *molit'*, українське *мова*, норвезьке *mål*; датське *val* (з латини), слов'янське *val*, пор. англ. *wall* (стіна) тощо; слов'янське слово, що значить «володіти» – за походженням германське, *vladet'*, *volost'*, *vlast'*, пор. шведське *våld*, фінське *valta*¹³¹, пор. слов'яно?-германське *Volodimer*, де *-mer* – німецьке «слава», пор. *Märchen* і т.д.¹³². Германське (з латини) слово для лікаря – *lekeis* (готське), *läkare* (шведське), *lækir* (скандинавське), російське *лекарь*, в той час як *vrač* – іранське (руське *volxva* < германське *völvva*¹³³, не знайдено у давніх слов'янських текстах з Балкан чи Паннонії). Цікава германо-ірано-руська композита, що позначає «горностай»: *gornostaj*, від готського *hormo*, «ласка», та скіфського *stay*, «рись».

Кельтські запозичення, порівняно з цим, не настільки чисельні: *sluga*; *braga*¹³⁴, можливо, *čadь / čelędь čelovek*¹³⁵, *čuzd-*, російське *чужой*, чеське *cuzi*, *Thudios* Йордана, від *čudь*, «фіни»¹³⁶.

далі. Список містить багато помилок. Одна з них – атрибуція східнослов'янського *gómon*, невірно пояснена як «lärmende Fröhlichkeit» («галасливі веселощі»), давньо-північному (Old Norse) *gamán* (звідки походить російське *гам*). Це слово, яке також значить «натовп, галас», без сумніву походить із ашкеназького єврейського *hómón*, *hāmōn* в класичному івриті.

129 J. Forssmann, *Skandinavische Spuren in der altrussischen Sprache und Dichtung*, 79.

130 Щодо деяких германських запозичень у слов'янській мові, див.: Мейє А. *Общеславянский язык*. М., 2000 [переклад книги: A. Meillet, *Le Slave Commun*, Seconde édition revue et augmentée (Paris 1934)]. С. 411-412.

131 Пор. також *vладыка*, рязано-російське *veles*, «повелитель, розпорядник, укажчик», тохарське *wäl* / непрямо *lant*, «володар». Див.: Иванов В.В., Топоров В.Н. К проблеме достоверности поздних вторичных источников в связи с исследованиями в области мифологии. С. 51; **velet*'?

132 Всупереч J. Forssmann, *Skandinavische Spuren in der altrussischen Sprache und Dichtung*, 35. Список скандинавських імен у ПВЛ див.: J. Forssmann, *Skandinavische Spuren in der altrussischen Sprache und Dichtung*, 44 та далі, 71. Щодо слов'янських імен на *-mur* пор.: Мейє А. *Общеславянский язык*. С. 411.

133 J. Forssmann, *Skandinavische Spuren in der altrussischen Sprache und Dichtung*, 80.

134 *Slug*, «слуга», давньо-ісландське *sluag* – «збройний загін», гельське *siogaid* – «ви-снажена, худа людина», литовське *slauga* – «слуга»; *braga* – «алкогольний напій», кельтське *brace*; інші кельтські слова у слов'янській охоплюють *briua* (ж.) (міст) > германське **browo*', **bruwwi*', «міст», словенське *brevno* – «бревно»; кельтське *more-*, *-mori-*, «море», латинське *mare*, давньо-ісландське *muir*, слов'янське **more*, литовське *marios*.

Поляни, засновники Києва, були принаймні частково неслов'янським племенем¹³⁷, хоча й говорили по-слов'янськи; ця племінна назва, власне, означає «степові люди»¹³⁸, те саме, що й слов'янська назва тюрків – *половців*, – ясна річ, на рівні народної етимології¹³⁹. Висловлювали припущення, що місто, засноване слов'янізованими іранцями (або слов'янізованими [раніш] тюркізованими іранцями), природньо мало дістати іранську назву. Назва Київ¹⁴⁰, таким чином, виводилася із іранського **kaoya-*, добре відомого у ранньоавестійській, «такого, що стосується (іранської священної правлячої династії) *Kawayu*», в той час як *-ā/āwa* – ад'єктивний суфікс – був типовий для хорезмійської та согдійської мови, як-от **Kāya-*, назва династії хорезмійських візирів¹⁴¹ (найвідомішим представником якої був історичний

- 135 Пізани (V. Pisani, “Slavo e eranico,” 376) порівняв *čelovékū* із черкеським *səfuxu*, “vir,” через Скіфію, російське жаргонне *чужак* також походить звідси (як, без сумніву, й вульгарне російське *чаовек*). Іншу етимологію слов'янського **čelovékū* [> латиського *cīlvēks*, «чоловік, людина»] запропонував Фасмер (M. Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch III*, 312-313), порівняв його з російським *челядь* (*čeliad'*), корінь, близький до давньо-ірландського *clan*, литовському *kiltis* “Geschlechte”. Як слов'янське запозичення, воно добре відоме в угорській (*család*).
- 136 Трубочов (Трубочёв О.Н. Языкознание и этногенез славян. С. 256) зауважив, що кельти справили великий вплив на слов'янську матеріальну культуру, не зачіпивши при цьому слов'янську ідеологію, в той час як праслов'янські контакти із іранцями глибоко вплинули на релігію, суспільне та ідеологічне життя слов'ян.
- 137 N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, 49-50.
- 138 Про це слово див.: Н.В. Bailey, “Arya IV,” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 26 (1963), 83, 87. Дігорсько-осетинський *t'əpaen*, «плаский»; вперше зафіксовано в англійській у Шекспіра, біля 1600 р.; див. також: Трубочёв О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. С. 39. В якості семантичної паралелі див. *Kimmerioi*, від анатолійського **gimmarioi*, див. хетське *gimmaraš*, «степ» (Вичак К.Т. Скифский язык: опыт описания. С. 54).
- 139 Згідно з Менгесом (Менгес К.Г. *Восточные элементы в «Слове о полку Игореве»*. С. 58) – від *polovuj*, «жовтий». Про вірменську кальку *xartēšk'n*, сучасне вірменське *xarteaš*, *xartyaš*, «блондин, білявий» тощо та схожі кальки в інших мовах див.: P.B. Golden, “The Polovci Dikii,” *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, ed. by Ihor Ševčenko and Frank E. Sysyn with the assistance of Uliana M. Pasicznyk (Cambridge, Mas., 1979-1980) [= *Harvard Ukrainian Studies III/IV*, part I], 297; та P.B. Golden, “The Nomadic Linguistic Impact on Pre-Činggisid Rus' and Georgia”, 272.
- 140 **Kāyāba*, Κιόβα, Суева, давньоруське Кыївъ, Куевŭ, сучасне російське Киев, українське Київ; єврейські форми: *quwub'*, *quwb*, *кув*. Про тюркську назву міста Київ, див.: A. Róna-Tas, “An Old Turkic Name of Kiev,” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae XLVII 1-2* (1994), 175-180.
- 141 Щодо погано обгрунтованих та упереджених «хорезмсько-хозарських гіпотез» див.: Толстов С.П. *По следам древнехорезмийской цивилизации*. М.-Л., 1948. Праця частково заснована на трактаті на пехлеві *Shahristānīhā-ī-Ērān*, §10, де *šahristān ī Xārazm <N>arsēh ī Yahūdagān kard* (J. Marquart, “Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen

Ахмад Бін Куйя, чільник мусульманської армії, аль-арсіїя, хозарських каганів) плюс *ālāwa-* > *Kūyābā*¹⁴².

Однак місцева легенда говорила про іншу версію походження назви «Київ», що її редактор *ПВЛ* представив як «помилкову», «народну», і згідно з якою дехто казав, ніби місто названо на честь *перевізника* Кия. Часто також зазначалося, що жителів Києва все ще називають нерегулярною формою *кияни* (*kujane*). Скандинавська назва Києва була *Kænugadr*, що вочевидь не походить ані від слова в значенні «король», ані від руської (російської?) назви «матері міст руських». Я би припустив скандинавське *knörr*, «торгівельний корабель» (англо-саксонське *snear*), пов'язане і з легендою про перевізника Кия, і з нерегулярним *kuiane*, і з скандинавським *Kænugadr*.

Стверджували, що в пізньосасанідську епоху і згодом, після падіння зороастрійської імперії, західноіранська слугувала за *lingua franca* аж до півночі, де мешкали слов'яни¹⁴³; практично на всій давньоруській лінгвістичній території були знайдені вельми чисельні сасанідські артефакти. Тюркські та фінські мови Волзького басейну, так само, як і угорська, містять багато лінгвістичних запозичень із іранської¹⁴⁴; і можна зробити висновок, що цей вплив західносередньоіранської на тюркську, фінську, східнослов'янську та протомадьярську уможливив наступне проникнення у деякі із перелічених мов іранської *лексики* (в її мусульманському вбранні).

Все це передбачає наявність сильного іранського впливу у найдавніший період історії східних слов'ян разом із другорядним германським впливом. Цей вплив може бути не тільки «скіфським» (в цей період немає скіфів, хоча скіфські традиції все ще існували серед печенігів, аланів, болгар та ін.), але навіть середньоазіатським та сасанідським. Східні слов'яни, описані візантійськими авторами як «скіфи», брали участь в облозі Кон-

und topographischen Excursen,” *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Ph-hist. Klasse, Neue Folge. Bd.III aus den Jahren 1899-1901* (Berlin, 1901)) дозволяє припускати, що у Хорезмі було єврейське населення. Див. також: §§ 47 та 53.

142 N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, 53 та далі, із бібліографією. Я б волів читати **Kuyaweih*.

143 O. Pritsak, *The Origin of Rus' I*, 28: «у басейні Північної Двини чудська (давньоестонська) та середньоперсидська (пехлеві) продовжували служити засобами між-національного спілкування». Я волю розрізнити пехлеві, який був літературною мовою жерців, та середньоіранські діалекти.

144 Див.: Z. Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprach* [=Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, XXX] (Helsinki, 1912) (досить застаріла робота); L. Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsalatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* (Budapest, 1986); F. Korenchy, *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen.*; A.J. Joki, *Uralier und Indogermanen*; Абаев В.И. “К алано-венгерским лексическим контактам,” *Europa et Hungaria* [Congressus Ethnographicus in Hungaria, 1963] (Budapest, 1965); Абаев В.И. “Зороастри и скифы”.

стантинополя Сасанідами у 623 р.¹⁴⁵ Інший шлях сасанідських впливів може бути пов'язаний із іранізованими протоболгарами та їх чиновниками-маніхеями, вірменськими павликіанами¹⁴⁶. Як відомо, багато «сасанідських» елементів було знайдено у придворному етикеті¹⁴⁷, в художніх творах і на монументальних наскельних написах¹⁴⁸ Першого Болгарського царства.

Необхідно враховувати можливість сильного впливу болгар – як волзьких, так і дунайських, на культуру і мову руської держави. Хоча в російській історичній традиції акцентується візантійський аспект і практично ігнорується вплив християнізованих дунайських болгар, тим не менше літературна традиція, сама писемна мова і числені інститути Русі були запозичені із Дунайської Болгарії. *Дотатарські тюркізми* в російській охоплюють деякі слова, запозичені з іранської¹⁴⁹, і прийшли вони в Росію через волзьких булгар¹⁵⁰, або, можливо, через балканську болгарську: *бога-*

-
- 145 Боровский Я.Е. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград. *Древности славян и Руси*. М., 1988. С. 114-119. Пор.: D. Shapira, "Zoroastrian Sources on Black People," *Arabica XLIX 1* (Paris 2002), 117-120.
- 146 Пор.: D. Shapira, "Irano-Slavono-Tibetica: Some Notes on Šaxaiša, Mithra, Lord Gshen-Rab, Bon, and a Modern Myth".
- 147 Припускалося навіть, що візантійські запозичення із Сасанідського Ірану були не безпосередніми, але через Болгарію. Див.: F. Prinzessin von Sachsen-Meiningen, "Proskynesis im alten Iran," *Geschichte der Hunnen II*, ed. Fr. Altheim (Berlin, 1960), 125-166; W. Sundermann, "Zur Proskynesis im sāsānidischen Iran," *Mitteilungen des Instituts für Orientalforschung 10* (1964), 275-286. Про іранську етимологію давньоруського слова *барма* (одяг московських царів допетровської епохи), дуже частотного у XIV столітті (завжди використовується разом із *лалы*, із перської), див.: D. Shapira, "Manichaios, *Jywndg Gryw* and Some Other Manichaeon Terms and Titles", прим. 16.
- 148 I. Dujčev, *Medioevo Byzantino-Slavo* (I-III), 310-315, із бібліографією.
- 149 Про деякі алтайські слова іранського походження див., напр.: К.Н. Menges, "Etymologika," *Henning Memorial Volume*, eds. M. Boyce and I. Gershevitch, (London, 1970), 307-342; пор.: К.Н. Menges, "The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, The Igor's Tale," *Word 7* (1951) [Supplement Monograph No. 1]; К.Н. Menges, *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*, hrsg. von O. Pritsak u. W. Schlachter [Ural-Altäische Bibliothek, Fortsetzung der "Ungarischen Bibliothek," XV] (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968).
- 150 H.W. Bailey, "North Iranian Problems," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies 42* (1979), 208: ім'я булгарського хана VII ст. ст. Asparoux (вірменське Asparhrouk, тюркське і слов'янське *isperuxij*) трактувалося як споріднене із оттоманським *isperi*, «дикий сокол» (Nemeth), або як *isporij*, «коневод, коняр». Про етимологію див.: P.B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* [= *Turcologica*, 9] (Wiesbaden, 1992), 246. Відзначимо булгарське < арабське (*rabāt*) слово *robat'*, використовуване у *ПВЛ* у значенні «мусульманська область із мечеттю / мечеть»; постмонгольська російська форма – **арбат**.

*мир*¹⁵¹, *боярин/boljarinū* (запозичена у тюркській формі *множини!*)¹⁵² > *barin*, *barynja*, *baryšnja*; *bisērū* (**büsrä*) > *bicer*; *bolvanū*, «бовдур» для тюркського *balbal* (**bāgawān*?¹⁵³); *каган*¹⁵⁴, *сан*¹⁵⁵, *čärtäk*, > слов'янське *črętogŭ / čertogŭ* і російське *чердак*. Інше іранське слово – *čādur*, «павільйон, великий тент»¹⁵⁶.

Kudesnikŭ, *кудесник*, «чарівник» може також бути іранським запозиченням, **kēd*¹⁵⁷. Здається, російське *стакан*, давньоруське *dostakanŭ*, було сприйнято у ту ж епоху із іранської¹⁵⁸.

Російське *хозяин*, вочевидь від *хожа* < арабське *ḫavāja* < перське *ḫvadāu*, «господар», було, без сумніву, запозичено у хозаро-булгарський період, “*via Čuvašica*,” попри думку Фасмера. В осетинській існує вочевидь хозарське

-
- 151 H.W. Bailey, “Exkursus Iranocausasicus,” *Acta Iranica* 4 (1975), 35; від його тюрксько-го-з-іранської запозичення новоперська зворотньо запозичила свій *bahādur*, і навіть пізній санскрит має *bahādura-*. Осетинська (що показує *-gh-*, не *-g-*), прийняла дігорську форму *bāghatār*, іронську *bāghatyr*, і математичне *qābatyr* із турецької. Титул широко використовувався у візантійському грецькому *bagatour*, *bogotour*, старослов'янському *bogatyri-*, [російське *богатырь*, *батыр*, *Бутырка* (назва московського району та розташованої там тюрми)], угорське *bátor*, монгольське *baghatar*, зараз *bātar* (див. «червоний герой» (Улан-Батор), столиця Монголії).
- 152 Див. також: Менгес К.Г. *Восточные элементы в «Слове о полку Игореве»*. С. 83 та далі.
- 153 Але див.: Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I. С. 186, який виводить цю форму із **pahlawān via Turcica*, та: Менгес К.Г. *Восточные элементы в «Слове о полку Игореве»*. С. 87 і далі. Пор. кримсько-татарське *balaban*, «великий» запозичене у різні мови Східної Європи.
- 154 О *Хақан*, див.: Менгес К.Г. *Восточные элементы в «Слове о полку Игореве»*. С. 107 та далі.
- 155 Залізник (Зализник А.А. *Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнего периода*. С. 37, із бібліографією) розглядає це як спільне слово, порівнюючи із індійським *sānu-*, «висота». Те ж саме, що перське *sān*, *арабское šān* > *sanovnik*; польське і українське *szan / šan* із отоманської турецької < арабської < перської. Пор.: D. Shapira, “Irano-Slavono-Tibetica: Some Notes on Šaxaiša, Mithra, Lord Gshen-Rab, Von, and a Modern Myth”.
- 156 Арамейське *šwdr'* і середньо-єврейське *sudar*, «покрив, покривало», *čādor*, арабське *šudra*, угорське *sátor*, російське *šatir* (додайте польське *szatra*, «жіноча сорочка». J. Kuryłowicz, “Les éléments persans dans le fonds lexical européen,” 394); див. також: Sh. Shaked, “Items of Dress and Other Objects in Common Use: Iranian Loanwords in Jewish Babylonian Aramaic,” *Irano-Judaica III*, eds. Sh. Shaked and A. Netzer, (Jerusalem, Ben-Zvi Institute, 1994), 108. Воно можливо пов'язане із зороастрійським *sutra*. Дане слово обговорювалося в: Солодуха Ю.А. *Персидская административно-правовая, социально-экономическая и культурно-бытовая лексика в еврейско-иранских литературных памятниках сасанидского периода. Древний мир*. Сборник статей. [Посвящается] акад. В.В. Струве. М., 1962. С. 344-354.
- 157 Середньо-перське *kandāgān* від індоєвропейського *sak-*, яке пов'язано із латинським *sacer-dos*: H.W. Bailey, “Iranian *Kēt* “Foreteller” and Related Words,” *Acta Iranica* 30 (1990), 9. Лікійське *kave-*, «священник», давньоіранське *kavi-*. H.W. Bailey,

слово, спільне із російським – *fagus*, «саса» (російське *пакость*, чуваське *päkä*)¹⁵⁹. Хазарський вплив на аланську був сильним; російські *билини*, що збереглися серед старовірів на північних та східних кордонах Московії, все ще містять багато іранських елементів¹⁶⁰. Деякі *билини* пригадують діяння руських героїв, які боролися із євреями, тобто із хозарами¹⁶¹. В осетинській існує принаймні одне очевидне єврейське запозичення, *kædzos*, «святий» < *qādōš*, *via Khazarica*, за Абаєвим¹⁶². Бенвеніст¹⁶³ вважав, що єврейська етимологія цього дігорського слова (в іроні *sugdæg!*, як в *Sogdiana*, «очищений вогнем») ілюзорна, хоча не спромігся пояснити її якось по-іншому; *kdwš* / *q'dwš* також відомо у середньоіранській з Турфану, таким чином джерело може бути *via Manichaica*. Інше осетинське слово єврейського походження – *xædzar*, «дом, *saklja*» від єврейського *hēder*, демонструє ту ж зміну між-зубного та інтервокального *d* / *d* на *dz*. Ще одним єврейським словом в осетинській може бути *kusart*, «ритуально забита на м'ясо тварина»¹⁶⁴;

“Iranian *Ker* “Foreteller” and Related Words”, 8: індоевропейське *kuei-* «спостерігати» > лідійське *kaulēs*, знах. відм. однини *kaulēn*, «священник, жриця». Грузинське *kadagi*, «провісник», осетинське *kadæg*, «сага, епічна пісня» пов’язані між собою. *Kudesū*, «чудо, магія тощо» > *kudesnik* виглядають як не-палатизована паралельна форма до *čudesū*, і т.п. (пор.: Фасмер *ad loc.*); можна тільки здогадуватись, чи є це слово германським запозиченням, подібним за формою і семантикою до слова *Kunst* > (середньовічне) єврейське *qundes*, ідиш *kunts*.

- 158 Джунашвили Дж. Ш. О происхождении слова «стакан». *Иранское языкознание. История, этимология, типология* (к 75-летию проф. В.И.Абаева). М., 1976. С.186-189; *düstgānī* > грузинське *dostkani*, татарське *tustagan*, давньоруське **dūsŭkanŭ* > *dostokanŭ* > *stakan*. Див.: Эдельман Д.И. *Иранские и славянские языки*. С. 146; новоперське *estekān* – вторинне зворотне запозичення із сучасної російської.
- 159 Абаев В.И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. Т. I. С. 417.
- 160 Про билини див.: Веселовский А.Н. *Разыскания в области русского духовного стиха*. М., 1889; Миллер В.Ф. *Экскурсы в область русского народного эпоса*. М., 1892; Миллер В.Ф. *Очерки русской народной словесности*. Т. 1-3. М., 1897-1924; Скафтимов А.П. *Поэтика и генезис былин. Очерки*. М., Саратов, 1924; Пропп В.Я., Путилов Б.Н. *Былины*. Т. 1, 2. М., 1958; Пропп В.Я. *Русский героический эпос*. Издание 2-е, переработанное. М., 1958. Про іранські елементи див.: G. Dumézil, “La préhistoire indo-iranienne des castes,” *Journal Asiatique* 216 (1930), 109-130; Дюмезиль Г. Осетинский эпос и мифология (пер. под ред. В. Абаева). *Исследования по фольклору и мифологии востока*. М., 1976; Топоров В.Н. Πύθων, Ahi Budhnyā, Vādnyak”. *Этимология*. 1974 (1975), 3-15.
- 161 Важлива *Былина о Жидовине*, див.: F. Dvornik, *The Slavs*, 238; про *Былину о хозарине* див.: Пропп В.Я. *Русский героический эпос*. С. 154-166 (в інтернеті є сайти, що містять додатковий фольклорний матеріал, пов’язаний із билинами, але їх зміст не заслуговує довіри).
- 162 Абаев В.И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. Т. I. С. 575.
- 163 É. Benveniste, *Études sur la langue Ossète*, 38, примітка 5.
- 164 Абаев В.И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. Т. I. С. 603, «єврейське від хазарського *kāšer*, *košer*»
- 165 É. Benveniste, *Études sur la langue Ossète*, 38.

Бенвеніст¹⁶⁵ виступав також проти цієї етимології, почасти через те, що *košer* – нова, (тобто ашкеназька) форма. Однак *košer* відомо як субстантив, на відміну від *kāšer*, прикметника, в *Єрусалимському Талмуді*, тр. Берахот, 8:4 і т.д., таким чином, це зауваження Бенвеніста не має сенсу; більш того, перехід *ā > ō* ми знаходимо вже у найраніших фрагментах, що збереглися на іудео-перській (тобто *bārūkh > bōrūkh*, בָּרֻךְ); те ж справедливо для іудео-татської, чи джухурі, іранської мови євреїв Дагестану та Азербайджану. Іншим єврейським запозиченням в осетинській вважається *awan*, «гріх», від єврейського *‘āwōn*, хоча я дещо скептичний щодо цього; осетинське *pusylmon / pusulmon*, «мусульманин», Абаєв пояснював, посилаючись на перехід *m > b* (*p*) у кумикській¹⁶⁶, згадуючи також рідкісний перехід *b > p* в осетинській; однак я запропонував би тут гру слів в єврейській мові: у єврейській мові, що побутувала в мусульманському оточенні, арабське *rasūl*, «посланець» (іменування Мухаммеда), досить часто замінювалося на *pāsūl*, «заплямований, (релігійно) нікчемний, недосконалий», і я схильний бачити тут ремінісценцію хозарського володарювання над предками осетинів. Слово, що позначає *суботу* в більшості мов Північного Кавказу і середньої Волги – із єврейської, через грузинську. І мені видається, що етимологія слов'янського *xīram* (храм), російське *хоромы*, все ж таки *може* бути семітською, більш точно – арабською, від *haram*¹⁶⁷.

Підсумовуючи, гадаю, що наведені вище лінгвістичні свідчення ілюструють багатовіковий процес взаємовпливу і змін у багатомовному і багатокультурному середовищі жителів *степу*.

Bar Ilan University,
Ramat Gan & Open University
of Israel

166 Абаєв В.И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. 1973. Т. II. С. 247; карачай-балкарське *busliman*; чеченське *busulba(n)*, тощо; пор. російське *бусурмен/бусурман* і т.д.

167 Всупереч Фасмеру про це слово. Див. також: Трубачёв О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений. С. 24 примітка 40, який побачив у слов'янському слові «архаїзм», порівнявши його із давньо-іранським *harmuām-*, «палац».